

ANMÆLDELSER

Erik Jørgen Hansen:
Uddannelsessyste-
merne i sociologisk
perspektiv. Køben-
havn: Hans Reitzels
Forlag 2003 (251 sider,
ISBN 87-412-2439-6).

I bogen *Uddannelsessystemer-
ne i sociologisk perspektiv* fort-
sætter Erik Jørgen Hansen et
opgør med en central uddan-
nelsespolitisk forestilling om,
at stadig mere uddannelse er
en ufravigelig betingelse for
samfundets udvikling og
vækst. Ikke overraskende har
bogen påkaldt en del medie-
bevågenhed.

Et centralt argument i bo-
gen er, at en stor del af be-
folkningen uddannes i en
grad, der rækker langt ud
over, hvad samfundet egent-
lig har brug for. Konsekven-
serne er til at tage at føle på,
både for den enkelte og for
samfundet. Uddannelses-
boomt har nemlig afsted-
kommet en uddannelsesin-
flation, der for den enkelte
betyder, at forventninger
om, at en lang uddannelse
fører til et eftertragsværdigt
job, må nedjusteres. For
samfundet betyder det, at
stadig flere penge kastes ind
i det accellererende uddan-
nelseskapløb. Set fra det en-
kelte individs synspunkt er
det nemlig stadig den mest
strategiske beslutning at ud-
danne sig mest muligt for at
stå sig bedst i konkurrencen
på arbejdsmarkedet.

Erik Jørgen Hansen disku-
terer centrale sociologiske
teorier på området for at for-
klare udviklingen. Det gæl-
der Pierre Bourdieus teori
om, hvordan sociale afstan-

de reproduceres i uddannel-
sessystemet, der overvejen-
de er rettet mod den kultu-
relle kapital, som kendeteg-
ner middelklassekulturen.
Som Erik Jørgen Hansen på-
peger, giver Bourdieu imid-
lertid ikke nogen egentlig
forklaring på, hvorfor ud-
dannelsessystemerne er eks-
panderet så kraftigt. Her ind-
drager Erik Jørgen Hansen
Margaret Archers teori om
uddannelsessystemers eks-
pansion. Archer identificerer
uddannelsesinflationen som
en irrationel og ikke-inten-
deret konsekvens af uddan-
nelsessystemets vækst, der
opstår i et samspil mellem
forskellige kræfter, båret af
fx staten, professionerne, in-
teressegrupper og forældre.
Hun sondrer mellem tre fa-
ser i uddannelsessystemets
udvikling. Take-off fasen,
hvor væksten overvejende
bestemmes af udbuddet af
uddannelser, vækstfasen,
hvor uddannelsessystemet
selv bliver et marked, der ef-
terspørger sine egne produk-
ter og inflationsfasen, hvor
uddannelsessystemet i vid
udstrækning selv definerer
den (stadigt voksende)
mængde viden, der er nød-
vendig for at opnå eftertrag-
tede positioner i samfundet.

Når det gælder at forklare
uddannelsesinflationen, ind-
drager Erik Jørgen Hansen
dog ikke den franske socio-
log Raymond Boudons para-
digmedannende studier på
dette felt. Boudon påpegede,
at en konsekvens af den ud-
dannelsesmæssige ekspansi-
on er faldende statusfor-
ventninger til et givent ud-
dannelsesniveau. Det bidra-
ger ifølge Boudon også til

forklaring af trægheden i udligningen af livschancer, der på daværende tidspunkt forekom overraskende ud fra en forventning om, at væksten i uddannelsessystemet ville svække sammenhængen mellem social baggrund og social placering. Da Boudon samtidig introducerede brugen af rationel handlings-teori i stratifikations- og mobilitetsforskningen, var Boudon et vigtigt trin på vejen i den gren af sociologisk teori på dette område, der i dag står stærkt repræsenteret hos John H. Goldthorpe.

Erik Jørgen Hansen diskuterer Goldthorpes teori og giver den en blandet kritik. Han krediterer Goldthorpes forsøg på at forbinde udviklingen på makroniveauet med overvejelser og handlinger på mikroniveauet, men er kritisk, når det gælder Goldthorpes centrale bidrag til mobilitetsforskningen, nemlig skiftet fra at studere absolutte mobilitetsrater til at studere relative mobilitetsrater. Goldthorpe hævder, at fremfor blot at studere hvor mange fra forskellige samfundsklasser, der absolut set får fx en længerevarende uddannelse, er det mere interessant at studere de relative rater i form af oddsratioer mellem individer fra to sociale klasser for fx at få en lang uddannelse i forhold til ingen uddannelse. Goldthorpes omfattende komparative empiriske studier sammen med blandt andet Robert Erikson viser, at disse relative rater er forbløffende stabile over tid, og mellem forskellige lande, hvilket tyder på, at det relative styrke-

forhold mellem forskellige klasser er forholdsvis uforandret på trods af, at flere og flere unge fra lavere sociale lag absolut set opnår en uddannelse. Med andre ord er unge fra veluddannede familier løbet med en stor del af væksten i antallet af uddannelsespladser.

En pointe, som Erik Jørgen Hansen fremfører, er imidlertid, at det også er vigtigt at se på fordelingsresultatet – den sociale sammensætning efter social oprindelse, der trods alt viser, at en stadig større del af de veluddannede har baggrund i arbejderklassen. Som Hansen påpeger, er det imidlertid også et problem, at politikere, medier og befolkning som oftest *kun* fokuserer på dette fordelingsresultat. Man kunne her tilføje, at det måske snarere end fordelingsresultatet blot er de absolutte mobilitetsrater, der fokuseres på i den offentlige debat, det vil sige, hvor stor en andel, der opnår fx en videregående uddannelse i de forskellige sociale klasser. Hansen påpeger, at ud fra et retfærdighedsperspektiv er det mere interessant, om chancerne for en ung for at få fx en lang uddannelse er lige så store i den klasse, som han eller hun er opvokset i, som i andre sociale klasser. Hvis de relative chancer forbliver uændrede, det vil sige, at chancerne for at få en lang uddannelse stiger forholdsvis ens, er det så som så med den sociale retfærdighed. Da det netop er kernen i Goldthorpes argument, kan det undre, at Erik Jørgen Hansen ikke ser et større lys i Goldthorpes

teori. Når Hansen samtidig konstaterer, at Goldthorpe ikke har foretaget en empirisk efterprøvning af sin teori, er det delvist forkert. Teorien om konstante relative rater i uddannelsesmobiliteten har Goldthorpe som oven for nævnt sandsynliggjort i omfattende empiriske studier.

Den manglende afprøvning gælder mere præcist mikronarrativerne i Goldthorpes teori, hvor Erik Jørgen Hansen diskuterer Goldthorpes anvendelse af rationel handlingsteori. Han refererer dog ikke eksplicit til den hypotese om relativ risikoaversion, der er kernen i Goldthorpes argumentation. Teorien antager, at unge i deres uddannelsesvalg tilstræber at undgå at opnå en lavere uddannelse og social placering end deres forældre under hensyn til chancerne for at fuldføre eller fejle på forskellige trin i uddannelsessystemet. Hansen problematiserer imidlertid, at Goldthorpes anvendelse af rationel handlingsteori er baseret på en opfattelse af, at sociale normer spiller en underordnet rolle for uddannelsesvalg i forhold til kalkulationer af costs og benefits. Dermed går kritikken generelt på anvendelsen af antagelser om rationelle valg, som ifølge Hansen fører til "tilbageskridt i bestræbelserne på at etablere troværdige beskrivelser af den samfundsmæssige virkelighed".

Det er en lignende kritik, Bourdieu har rettet mod "middle range" traditionen og dens arvtagere, hvortil Goldthorpe må henregnes. I

den forbindelse kan man, bogens titel taget i betragtning, savne en uddybning af den teoretiske argumentation i form af en diskussion af forskellene i de socialontologiske antagelser, der ligger til grund for de tilgange, Hansen bringer i spil. Det gælder således Bourdieus kritik mod "middle range" traditionen for at være baseret på en endimensionel socialontologi, der ikke begriber de komplekse morfologiske transformationer, der kendetegner relationerne mellem sociale betingelser og dispositioner, hvor sociale forskellene genskabes i uddannelsessystemet gennem reproduktions- og rekonversionsstrategier, der overvejende bevarer styrkeforholdene i de felter, som udgør det sociale rum.

Med hjælp fra sociologisk teori kunne man også ønske Erik Jørgen Hansens kritik af den uddannelsesmæssige ekspansion tænkt til ende, nemlig i form af spørgsmålet om, hvorvidt den uddannelsesmæssige ekspansion bør ophøre, og hvad konsekvenserne heraf da måtte blive? Hansen kritiserer først og fremmest uddannelsesekspansionen for at tjene de dominerende sociale gruppers interesser gennem at opretholde deres forerposition i den evigt opadgående uddannelsesspiral. Den anden side af mønten er imidlertid, at den uddannelsesmæssige ekspansion, hjulpet på vej af velfærdsstaten, har afstedkommet, at børn og unge fra socialt dårligt stillede lag overhovedet har fået en chance for at løse billet til

samfundets bedre jobs gennem uddannelse. Hvis den uddannelsesmæssige ekspansion ikke havde fundet sted, ville det formentlig have været så som så med den udligning i den sociale sammensætning der, som Hansen betoner, trods alt er sket.

Set under en sociologisk optik står også et indtryk tilbage af, at Erik Jørgen Hansen stort set ikke vurderer uddannelsesekspansionens konsekvenser ud fra andre kriterier end en snæver økonomisk-systemisk nytte-tænkning, der hedder, at det kan ikke betale sig for samfundet at uddanne de unge mere end arbejdsmarkedet efterspørger. Samtidig drejer retfærdighedsperspektivet sig kun om den sociale ulighed. Et dannelses- og kulturperspektiv endside et demokratiperspektiv er overraskende fraværende i Erik Jørgen Hansens diagnose af uddannelsessystemernes fejlproportionering.

Bogens store styrke er imidlertid dens samtidshistoriske diskussion af udviklingen i det danske uddannelsessystem, præget af forfatterens detaljerede overblik og indsigt i denne udvikling. Erik Jørgen Hansens analyse sætter kød og blod på Margaret Archers teori, og med detaljerede eksempler viser han, hvorledes udviklingen af uddannelsessystemet ikke følger langsigtede samfundsmæssige behov, men er et resultat af en lang række interessers samspil i mere eller mindre atomistiske beslutningsprocesser, der både inkluderer ministerier, uddannelsesinstitutioner, arbejds-

markedsorganisationer og ikke mindst de uddannelsessøgendes adfærd. Hansen illustrerer således, hvorledes det danske uddannelsessystem er i den tredje fase (jf. ovenfor), hvor uddannelsessystemerne for alvor lever deres egne liv og kan advokere for, at mere uddannelse altid er et ubetinget gode, samt at mere uddannelse er nødvendig for at varetage bestemte jobfunktioner, der defineres som stadig mere videnskrævende (jf. opgraderingen af visse mellemuddannelser til bachelor- og kandidatuddannelser). Endvidere kan uddannelsesinstitutionerne i samspil med embedsmændene (men ikke altid i enighed) sætte deres aftryk på både undervisningsformer og curricula, i hvilken forbindelse Hansen fremsætter en tiltrængt kritik af tidens udbredte brug af plusord som "kompetencer", der er et så elastisk og bredt begreb, at det bliver uafgrænset og ufrugtbart.

Som en grund til den til tider kaotiske vækst i uddannelsessystemet fremhæver Hansen, at forsøg på regulering til dels er slået fejl, fordi denne har været funderet i en opfattelse af, at uddannelsesvalg er baseret på en individuel økonomisk kalkule, og således fx påvirkelig for udsigten til overproduktion og arbejdsløshed, mens den sociologiske teori kunne have bidraget med den indsigt, at uddannelsesvalgene i højere grad er et resultat af samspillet mellem opvækstmiljø og uddannelsessystemets struktur og indholdsmæssige opbygning, der således i

vid udstrækning følger en egenlogik. Herved fremstår også, hvorledes skabelsen af en ungdomsårgangs kvalifikationsprofil opstår i et komplekst resultat af elev- og studenterstrømmenes vej gennem uddannelsessystemet, og det er i den forbindelse, at Hansen leverer det stærkeste argument for sin kritik af den rationelle handlings-teori.

I sin kritik af uddannelsessystemets dimensionering påpeger Hansen blandt andet, at de statslige uddannelseskroner først og fremmest har bidraget til en voldsom ekspansion i gymnasialuddannelserne og de lange boglige uddannelser, mens de erhvervsfaglige uddannelser ikke i samme grad er blevet tilgodeset. Her kunne kritikken være udmøntet i handlingsanvisninger til det politiske system, såfremt man for alvor skulle gøre noget ved disse misforhold. Fx kunne diskussionen have problematiseret, at mens de gymnasiale og videregående uddannelser fuldt ud finansieres af det offentlige, påhviler det stadig i overvejende grad (på trods af tilskud og udviklingen af det erhvervsfaglige skolesystem) arbejdsgiverne at finansiere den erhvervsfaglige uddannelse i form af lærepladser, lærlingelønninger etc., med mangel på praktikpladser og teknisk kvalificeret arbejdskraft til følge. Tager man betydningen af disse forhold i betragtning for spørgsmålet om udviklingen i den sociale ulighed og mobilitet, hvor Erik Jørgen Hansen er en af svær-vægterne i dansk forskning,

kunne analyserne således være trukket (endnu) skarpere op, men måske også endnu længere ind i et minefelt, end tilfældet allerede er.

Samlet set maner Erik Jørgen Hansen med sin analyse til eftertanke, hvad angår de komplekse mekanismer, der virker i grænsefeltet mellem uddannelse og den sociale ulighed. Han tilvejebringer et tiltrængt perspektivbrud i en ellers nærmest monoton offentlig diskurs, der hævder, at mere uddannelse er nødvendig, hvis samfundet skal opleve fortsat vækst eller måske rettere ikke skal sække agterud. Bogen bidrager således, hjulpet på vej af sociologisk teori, til at rette fokus mod de uintenderede konsekvenser af samfundsmæssige programmer og bidrager dermed til at afdække den ofte modsigelsesfyldte kompleksitet i samfundsmæssige fænomener, hvilket desværre alt for sjældent trænger igennem i den politiske eller offentlige debat.

Lars Benjaminsen
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Thomas Johansson:
*Billeder af selvet -
hverdagslivets forandring i det senmoderne samfund.* Århus:
Klim 2003 (198 sider,
oversat af Joachim Wrang,
ISBN 87-795-5192-0).

Selvet har i de seneste årtier oplevet en stormfuld renæssance inden for sociologien og beslægtede discipliner,

men interessen for selvet er ingenlunde af ny dato. Selvet var således i adskillige teoretiske universer udviklet igennem en årrække hos bl.a. Mead, Cooley, Goffman, Sartre og andre hverdagslivssociologer som omdrejningspunktet for en forståelse af det sociale liv, og hvordan det sociale spillede ind på menneskers selvopfattelse og opfattelse af andre. Selvet blev en ofte socialpsykologisk optik, hvorigennem man kunne anskue andre og mere omfattende og tidstypiske samfundsforhold som bl.a. David Riesman viste.

Dette synspunkt har – foranlediget af bl.a. Giddens' forfatterskab og postmodernisters intense fokusering på selvet – i de senere år genvundet fordums styrke og appellerer tilsyneladende her i senmoderniteten i stadig stigende grad til såvel garvede forskere som nye generationer af sociologistuderende. Man kan stipulere, at denne interesse for selvet i sociologien er en direkte genspejling af ændrede samfundsmæssige omstændigheder, hvor selvrealisering, identitet, individualisering og en opdagelse af den psykiske og følelsesmæssige dimension har vundet indpas i mange menneskers liv.

Det er i denne senmoderne sociale sammenhæng, hvor mikrosociologi, eksistentia-lisme og socialpsykologi smelter sammen i forsøget på at begribe menneskers hverdagsliv, at den svenske sociolog og socialpsykolog Thomas Johanssons nye spændende bog *Billeder af selvet* – der udkom på svensk

sidste år – tager sit afsæt. Det er som sådan således ikke en sociologisk, men snarere en socialpsykologisk bog, der dog sit tema om selvet til trods tilsyneladende hælder mere til den sociologiske end til den psykologiske side.

Bogen forsøger, som Johansson allerede siger i forordet, at belyse “skæringspunktet mellem individ og samfund”, som udgør socialpsykologiens genstandsfelt, men Johansson er også inde på, at mange former for traditionel socialpsykologi såsom symbolsk interaktionisme eller eksperimentel psykologi ikke på tilfredsstillende vis kan løfte arven fra Johan Asplund – som igennem bogen står som Johanssons “mentor” – der konstaterede, at:

socialpsykologien er – eller burde være – en videnskab om bindestregen mellem individ og samfund. Som sådan skulle den være en videnskab, ikke om muren, ej heller om sprækkerne, men om sprækkerne i muren (side 15).

Det er denne *bindestreg* mellem individ og samfund med markant tryk på *binde-*, og disse små sprækker i den mur, man kan kalde samfundslivet, hvori selvet er indlejret, som *Billeder af selvet* tager fat på og foretager en velskrevet og oversigtsmæssig analyse af, som de fleste vil kunne hente inspiration i.

De fire selv

Som nævnt, og som bogens titel indikerer, udgør selvet et af de vigtigste analytiske omdrejningspunkter for bogen, og Johanssons fortjeneste ligger i, at han med sine fire perspektiver på selvet – *det private selv, det splittede selv, det disciplinerede selv og det udstrakte selv* – formår at gøre en som regel ret uoverskuelig og ofte rodet diskussion tilgængelig og struktureret. Det er prisværdigt, og som analytiske rammer er disse fire selv gode både for studerende som for forskere, der med dem som pejlepunkter og fortolkningsmæssige rammer og redskaber kan forsøge at sammenstille og modstille de utallige teorier om identitet, selv og ikke mindst selvidentitet, der i de senere år med baggrund i bl.a. postmodernistiske retninger er skyllet ind over sociologien. Selvom man kan være uenig i Johanssons kategoriseringer, så yder de alligevel en vis retfærdighed over for de adskillige teorier, som de forsøger at samle op på, til trods for at man til tider godt kan savne en vis form for teoretisk substans eller rød tråd i de fire opstillede “tankefigurer”.

Disse fire forskellige “tankefigurer” over selvet – der stammer fra og bygger på henholdsvis en optimistisk oplysnings- og modernitetstænkning, en kulturpessimistisk position med rod i psykoanalysen, en poststrukturalistisk civilisations- og kulturkritisk tradition kombineret med en interaktionistisk samhandlingsteori og slutteligt en medieteoretisk

globaliserings- og individualiseringsanalyse – viser, hvordan selvet er en social konstruktion, og således skal forstås i en historisk sammenhæng. Samtidig udgør selvet et objekt for en samfundsvidenskabelig diskurs, der dermed italesætter selvet på mange forskellige måder. Johansson forsøger at rydde op i denne mangfoldighed ved at insistere på sine fire forslag og ved at foreslå, at det er gennem et blik på selvet, mennesket og subjektet, at vi kan forstå samfundslivets forandringer – altså en sand socialpsykologisk opfattelse. Johansson påstår derfor heller ikke, at der findes ét virkeligt eller “rigtigt” selv, og således udgør hans opremsende typologi også blot et teoretisk redskab og en idealtypisk konstruktion snarere end en gengivelse af virkelighedens selv.

Der er desuden store overlap og gråzoner mellem de fire tankefigurer, der dog hver især er kendetegnet ved at betone særlige sider ved selvet og dets relation til samfundet. Han postulerer derfor med baggrund i de fire omtalte forståelser af selvet, at det er “midt imellem disse perspektiver [at vi formodentlig finder] fragmenter af “sandheden”” (side 36). Sandheden om selvet er således ikke udelukkende sociologisk, psykologisk, eksistentialistisk o.s.v., men det er ved at være sensitiv over for de mange mulige forståelser af selvet, at vi på nærmest ironisk vis opnår brudstykker, der formentlig kan bidrage med et mere helstøbt og sammenhængende

helhedsbillede. Ud over at præsentere en god analytisk ramme til at forstå selvet i, så konstruerer Johansson også en fin typologi over refleksivitetens begreber – *instrumentel, normativ* og *utopisk* – til at forstå endnu ét af de mange modebegreber, der ofte sammenkædes med analyser af selvet, og som står centralt i den senmoderne sociologi.

Hverdagslivets variationer

Udover at have selvet som analytisk omdrejningspunkt, så beskæftiger *Billeder af selvet* sig også med hverdagslivets forandringer under de senmoderne samfundsvilkår. Bogens anden halvdel dedikeres således til en gennemgang af, hvordan hverdagsliv og selv i samspil påvirkes af strukturelle, positionelle, forankringsmæssige og hverdagsinstitutionelle forandringer, der skaber nye interaktionsmønstre, hvori selvet skal navigere. Her fokuserer Johansson særligt på familieliv, arbejdsliv, mediernes og relationsfæren, der tilsammen udgør den mosaik, som hverdagslivet som sådan konstituerer for mennesker i senmoderniteten. Gennem diskussioner af forandringen af skillelinien mellem privat og offentlig illustreres det, hvordan sfæren for privatlivet er blevet åbnet op bl.a. foranlediget af ændringer i konsordenen mellem mænd og kvinder samt på grund af mediernes fremvækst inden for alle områder. Det offentlige trænger ind i det private, samtidig med, at det private siver ud i det offentlige. Dette

indvirker på, hvordan familielivet konstrueres, men også på, hvordan selvet skabes inden for familiens rammer – en familie, der de seneste tredive år har befundet sig i spændingsfeltet mellem på den ene side at være under beskyldning for at være et "selvets fængsel" og på den anden side at tilbyde en bastion for sikkerhed og tryghed i en usikker verden. Det er inden for disse intime rammer, at konsidentiteter, seksualitet, parforhold og andre aspekter af det private og det splittede selv primært formes, men det er også her, at radikale forandringer for tiden finder sted, hvor tidligere faste forventninger, forpligtelser og mønstre for tryghed og afhængighed nu er under opløsning eller afvikling. De klassiske institutioner tømmes, og mennesket dømmes til frihed. Denne udvikling, viser Johansson, frigør, men presser også selvet mere end det tidligere var tilfældet.

Ikke blot i intimsfæren, men også på arbejdsmarkedet og gennem den sekundære eller tertiære socialisering, formes og forandres selvet, og forvandlingen af arbejdslivet fra rigiditet og forudsigelighed til fleksibilitet og fragmentering indvirker også på selvets skabelsesfortælling. Karrieren bliver nu mere præget af diffusivitet end linearitet, og selvet mister derved den kontinuerlige og kumulative effekt, som tidligere kunne opnås på det mere traditionelle arbejdsmarked. Forandringen inden for medialiseringen bevirker også, ifølge Jo-

hansson, at mediernes imaginære fantasiverden i stigende grad bliver pejlepunktet for identitetsskabelse og selvkonstruktion, der kommer til at foregå i en situation præget af en øget refleksivitet – som dog ingenlunde garanterer, at vidensniveauet stiger, eller at en følelse af ontologisk sikkerhed opstår. Det er her, at Johansson begynder at tegne konturerne af *det visuelle selv*, som jeg synes, at han gør alt for lidt ud af som en variation over det udstrakte selv – eller hvor han nu sonder mellem *det partielt udstrakte selv* og *det totalt udstrakte selv*. Denne anden sektion af bogen om dimensioner i hverdagslivet er lidt mere svævende og bygger mere på selvfølgeligheder og en del gentagelser, end tilfældet var med den første sektion af bogen om selvet. Der er ikke desto mindre en del af hente i den generelle forståelse af samfundsmæssige forandrings indvirken på den mere intime sfære af menneskers liv.

Bogen afsluttes med en skitse for "hverdagslivets socialpsykologi", som derimod rummer en god opsamling på det perspektiv, som *Billeder af selvet* forsøger at fremmane. Her opsummeres diskussionen om selvet i relation til samfundsniveauet – fra moderniteten til senmoderniteten og samtidig fra industrisamfundets undertrykkelse, men tryghed i forhold til selvet frem til informationsamfundets forførende frihed og fragmentering af selvet med en medfølgende usikkerhed. Det er her også tydeligt, at arven fra

Asplund står centralt i Johanssons socialpsykologi, der, som han skriver, er en kreativ og kunstnerisk aktivitet, der anvender fantasien til at forstå den bindestreg, der eksisterer mellem individ og samfund. Johansson omtaler her også fraværet i sin analyse af *det forbrugende selv* som en mulig femte dimension, der omhandler det selv, der i senmoderniteten søger efter oplevelser, drømme, æstetik og udfordringer. Det er lidt paradoksalt, at dette selv ikke analyseres grundigt, da det forekommer at kunne opdatere og sofistikere Johanssons analyse yderligere, og da han selv særligt igennem bogens anden sektion ofte kommer ind på dette selv som værende et relativt nyt fænomen.

Afsluttende sammenfatning

Overordnet set er *Billeder af selvet* befriende læsning, fordi den på en letlæselig måde formår at slå sine få, men væsentlige pointer fast og med pædagogisk sans er i stand til at præsentere et relativt komplekst billede af selvets mange facetter og hverdagslivets strukturering. Således udgør Johanssons typologi over selvet, omend den efter hans egen mening ikke tilnærmelsesvis er fyldstgørende eller udtømmende og blot med hans ord udgør en "mosaik" eller et "puslespil", et godt og gedigent redskab til en forståelse af menneskets samlede tilstedeværelse i den sociale verden, der på én og samme tid både er præget af frihed og afhængighed, helhed og fragmen-

tering, stabilitet og kontinens, selvcentrering og fællelesskab m.v. Netop temporaliseringen af disse temaer som særligt senmoderne, som Johansson definerer som perioden efter Anden Verdenskrig, giver bogen en såvel sociologisk som historisk dimension til at forstå temaer, der ofte er blevet forklaret ahistorisk. Bogen er samtidig også et pædagogisk pragt-eksemplar i sin evne til at formidle og forenkle disse temaer, der traditionelt ellers i samfundsvidenskaberne viderefremmes enten i tunge vendinger eller i dybdeteoretiske værker. Johansson er også god til at vise sine pointer og eksemplificere sine forskellige såkaldte "rodmetaforer" med illustrationer fra den populærkulturelle verden så som i form af film og bøger, hvori den samfundsmæssige virkelighed spejles. På denne baggrund kan bogen varmt anbefales til alle, der vil have et hurtigt, velskrevet og struktureret overblik over mange af de områder og emner, som mikrosociologi og socialpsykologi i efterhånden adskillige årtier har arbejdet med herunder hverdagsliv, refleksivitet, identitet og selv.

Mere substantielt er jeg dog uenig med Johansson i, at eksempelvis den klassiske symbolske interaktionisme, som den findes i en variation hos Goffman, ikke isoleret er i stand til at belyse store og betydningsfulde dele af det sociale univers, hvori selvet skabes, opretholdes og konfronteres. Dette er netop, som jeg har forsøgt at vise igennem dele af mit eget ar-

bejde, styrken ved Goffmans forfatterskab, at han formår at påpege selvets sociale og ikke mindst situationelle forankring, selvom han dog bevidst negligerer store strukturelle og kulturelle forklaringsmodeller. Det betyder ingenlunde, at Goffman ikke har noget at bidrage med i forståelsen af hverdagslivets strukturering eller selvets skabelse og opretholdelse, som Johanssons bog jo netop har som sine kerneområder, men det betyder, at Goffmans perspektiv, som Johanssons eget og for øvrigt meget få socialpsykologiske forståelser i almindelighed, ikke i sidste instans kan stå alene.

Også Meads socialpsykologiske variant af den symbolske interaktionisme eller Blumers mere sociologiske kan, efter min mening, bidrage med en uvurderlig viden om selvet, som ikke kan negligeres, og som ofte faktisk kan stå i det mindste relativt alene uden at skulle kobles til store og favnende kulturteoretiske forklaringsmodeller. Det kan godt være, at hele sandheden ikke kommer frem – men det er vist også for meget forlangt af socialpsykologien eller sociologien for den sags skyld. Jeg er dog enig med Johansson i, at den klassiske eksperimentelle psykologi med sine minutøse laboratorie-eksperimenter a la Milgram, Rosenthal og Jacobson eller Sherif ikke – eller i hvert fald ikke længere – har meget at tilbyde nutidens socialpsykologiske forskning, der nødvendigvis i sin belysning af selvet i vid udstrækning må orientere

sig mod ofte kaotiske, komplekse, kontingente og konstant foranderlige vilkår.

Alt i alt er der tale om en meget velinformeret, letlæselig, jordnær og uprætentøs bog om et relativt komplekst og sensitivt område, der har stolte traditioner, og formentlig en stor fremtid foran sig. Bogen er i og for sig ikke synderligt original eller bidrager med nye overraskende socialpsykologiske eller sociologiske sandheder, men på sin egen stille måde formår *Billeder af selvet* at efterlade et indtryk på læseren og et aftryk på de discipliner, der tager selvet alvorligt.

Michael Hviid Jacobsen
Institut for Sociale
Forhold og Organisation,
Aalborg Universitet

Lars Geer Hammershøj: *Selvuddannelse og Socialitet. Forsøg på en socialanalytisk samtidsdiagnose.*
København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag 2003 (448 sider, ISBN 87-770-1982-2).

Sjældent har læsningen af og forsøget på at anmelde en ny bog gjort mig så forvirret. Sindet spaltedes under læsningen af idéhistoriker Lars Geer Hammershøjs ph.d.-afhandling fra Sociologisk Institut i København, skrevet med kongenialt afsæt i DPU-rector Lars-Henrik Schmidts særegne socialanalytik. Der er tale om et ambitiøst og vedkommende værk om dannelsesstankens senmoderne

form: selvdannelsen. Tvivlrådigheden skyldes, at der efter min smag er tale om en på én gang tankevækkende og aldeles mangelfuld fremstilling.

Læseren præsenteres for tre store afsnit. Der gives tre forskellige perspektiver på dannelse (*Bildung*, som det billedrigt og uoversætteligt hedder på tysk): et idéhistorisk, et socialfilosofisk og et samtidsdiagnostisk. De første to afsnit er de mest omfattende – det sidste noget kortere. Hammershøj finder sig til rette i og praktiserer en socialanalytik, der skal være "aktivt perspektivistisk" (som Nietzsche og Schmidt skriver) og ikke blot passivt registrerende. Den skal kunne genbeskrive de humane og sociale videnskabers grundlagsproblemer på nye måder. Socialanalytikken præsenteres her som en hær af tilbud, der samtidig har til hensigt at kunne diagnosticere, begribe og måske endda betvivle nogle af samtidens værdier. Erasmus af Rotterdam talte i 1528 om, hvorledes den personlige tilegnelse af f.eks. Ciceros skrifter og høje stil kan gå:

én i kodet og blodet og til sidst ikke længere fremstår som fremmed lån, men derimod som produkt af en særegen ånd samt som en kraftfuld individualitets levende udtryk (s.310).

Skift Erasmus ud med Lars – og Cicero med Lars-Henrik – så øjnes afhandlingens socialanalytiske fremstillings-

ideal med al tydelighed.

Først gennemspilles de såkaldt ideale idéhistoriske typer af selvpraksis. Behørigt introduceres dannelsens former, den græsk-romerske og siden den kristne selvpraksis. Så følger den nyhumanistiske dannelse, forfalds- og distinktionsformen, den nationalt-borgerlige dannethed og siden hen en skitsering af det egentlige anliggende: den senmoderne dannelse. Nøglen til at forstå den moderne dannelse bliver, at den enkelte principielt set får mulighed for at gøre sit liv til et kunstværk, til et interessant tilbud til det sociale. I dette afsnit er det fra starten særligt Foucault, der kan fodre Hammershøj med begreber som selvteknologier – etiske selvpraksisser og eksistenskunst. Siden giver nyhumanismens forestillinger om, hvordan individet på én og samme tid kan og bør overskride det partikulære selv og realisere det almene, benzin til selvdannelsens senmoderne projekt. Kant, Herder, Hegel, Schlegel, Schiller og Humboldt passerer hastigt revy, og Hammershøj konstruerer "den æstetiske selvpraksistype", der gerne vil – og da også ganske heldigt og snedigt i vor tid får mulighed for – at koble "3+1 træk" (s.69) sammen. De første tre træk udgøres af selvoverskridelse, selvformning og smagsdannelse – det meta-kommenterende ekstratræk af et autonomt, foranderligt og frit forhold til sig selv. Hammershøj må krediteres for sin belæsthed og for sin evne til at komponere denne første del af afhandlingen.

Dernæst følger afsnittet "Selv og socialitet". Pointen er her, at selvet er en grænse, som viser sig i det sociale; men at selvet og det sociale konstitueres i samme proces. Lars Geer Hammershøj kritiserer på det skarpeste og ganske overbevisende, at selvet ikke foreligger forud for det sociale, eller at selvet er reducerbart til en socialiseret stereotyp kopi. Dannelse må foregå uden autoritet. Selvet er sin egen smag, og selvet kan på forskellige måder sige fra og dermed udøve afsmag for så forskellige inkarnationer som den anden, det andet og de andre. Dannelse fortolkes som fri smagsdannelse, og selvdannelsen er den enkeltes projekt, gearret på at få et interessant liv og at fremstå som interessant. I dag har det enkelte menneske i princippet mulighed for at afgøre, hvilke fællesskaber vedkommende vil indgå i, udfolde sig i og lade sig beskrive af. Personligt valgte forbilleder kan prøves af. Der opstår en række nye smagsproblematikker og selviscenesættelsesformer, når den enkelte forsøger ganske gement (for det gør alle jo) at blive en original personlighed ved at sammenstykke sit liv af kulturelle byggesten. Der kan tales om en "individuel kreolisering". Geer Hammershøj afdækker forskellen på selvrealisering og selvdannelse. Undervejs falder en række udmærkede, kritiske og kompetente gennemgange af andres bud på forholdet mellem individ og samfund (Charles Taylor, Erving Goffman, Michel Maffesoli etc.). Ikke mindst gives

identitetsbegrebet nogle fine hug.

I tredje afsnit eksemplificeres det samtidsdiagnostiske perspektiv, der med forfatterens ord "skal sætte "kød på" de teoretiske konstruktioner og illustrere de fundne tendenser" (s.24). Disse "cases" kaldes eksemplariske. Vi kommer til technofest, nyder hiphopkulturelle kropsvridninger og ser på fleksible jobtyper. Der bygges på kvalitative og kvantitative (ikke mange!) undersøgelser og på "egen og andres "deltagerobservation"" (s.25).

Kritiske anfægtelser

På side 23 præsenteres "tesen", at vi lever i "selvdannelsens tidsalder", og på side 340 lyder den med kursiv fremhævede "samtidsdiagnostiske tese (..), at de senmoderne massefællesskaber i høj grad får karakter af festlige masser". Geer Hammershøj holder meget af at præsentere teser, men på intet tidspunkt bliver det tydeligt, om disse teser skal testes eller blot sandsynliggøres, og om der foreligger en ambition om progression eller et stigende, tese-indløsende crescendo gennem afhandlingen. Det er metodisk betragtet ret utraditionelt og i hvert fald betænkeligt; thi den "konstruktivistisk orienterede socialanalytiske tilgang" (s.17) prætenderer jo netop at kunne give et bedre samtidsdiagnostisk blik på selvdannelsens aktuelle udfoldelser, end andre tilgange kan byde på. Det må implicere, at de mange teser (der er mindst tyve, formuleret på ganske forskellige niveauer, men alle til hobe både tunge,

fordringsfulde og empiri-behovende) indimellem må have fået så meget kød på, at de ikke længere blot er teser. Her er der dog ingen hjælp at hente. Den ellers meget reflektivt orienterede pennefører vil ikke fortælle os om det sandhedsspil, han spiller med os – og måske også med sig selv og med de mange "genstande" for sin forskning. På trods af vitterligt gode og klare pointer, produceres der således også blindhed.

Hertil kommer, at det er ganske forvirrende, at det fra starten slås fast, "at samtidsdiagnose handler om at analysere tendenser, som ikke har gjort sig gældende endnu, men som *er ved at gøre sig gældende*" (s.22); men at forfatteren, som værket skrider fremad, ikke holder sig ydmygt tilbage. I stedet bydes der på særdeles håndfaste karakteristikker af den aktuelle samtids livsudtryk. Alt fra anoreksi til unge mænds desperate massakrer på gamle skolekammerater, alt fra hiphopperens frie associationer til arbejdsmarkedets dannelsesformer bliver forklaret og endda klassificeret behørigt.

Lidt for ofte forfalder den ellers ganske Heidegger-skolede skribent også til at bruge den anonymiserende, upræcise skriveform *man* (her blot to eksempler): "Man har afsmag over for sig selv som smagsudøven" (s. 252), og at socialiseringen til selvrealisering er en "type af frihed, som man ikke uden videre kan flygte fra, for man kan lade andre bestemme for sig, men man kan ikke lade andre om ens selvrealisering"

(s.410). Jeg havde hellere set, at en stilistisk og tankemæssig opstramning havde fundet en anden måde at klare gyldighedsspørgsmålet på, end ved at omgå det.

Geer Hammershøj elsker gummi- og carte blanche-or-det tendens, og sætninger som "vil have en *tendens til at ændre karakter...*" (f.eks. s.308). Problemet er ikke, at der tentativt indfanges og skitseres tendenser; men at disse totaliseres. Hvad adskiller det at have en næse for – og det har forfatteren vist til overmål – at afkode tendenser i samtiden fra rene tidsåndssnakkesalige, empiriske registreringer? Er klichéen "tendens" blevet til socialanalytikkens behændige, men også aldeles upræcise pendant til andres lige så utilfredsstillende tale om trendspotting?

Endvidere er det jo langt fra sikkert, at massefællesskaber primært arter sig som "festlige masser" (jvnf. Peter Sloterdijk: *Masse og foragt*, Frederiksberg 2002). Selvom afhandlingen rundes af med et velgørende, elegant turneret Kierkegaard-inspireret afsnit om "Selvdannelsens skyggesider", og den hele vejen igennem advarer mod at juble over selvdannelsens kobling til kompetencetankegangens mistroiske, instrumentaliserende, selvdannelsesappellerende vanvid, har den alligevel en hang til en kende for selvbejstret at dyrke det berusende og interessante ved technofestens, rap-konkurrencens og hiphop-opvisningens stemningsfællesskaber. Det historiske og sociologiske begreb om mas-

sen indeholder en del mere end fænomenerne orgiastisk dans, sproglig-vederkvægende vokabularfornyelse og vilter kropsleg.

Værket kunne med fordel have været hundrede sider kortere. Det skæmmes af utallige gentagelser, hvor argumentationen hellere skulle have været skærpet. Hele fire gange på blot én og en halv side får vi således at vide, at dannelsen er karakteriseret ved at være en *fri smagsdannelse*. Den redundante stil risikerer at få læseren til at gå kold.

Tendenserne til selvryklappende serveringer burde også have været undgået (ofte er det, som om netop dét anlagte perspektiv er dét eneste, der byder sig til). Hvis der var blevet foretaget en korrekturlæsning, kunne læseren have været blevet sparet for "hårdfin" (hele tre gange på s.406-7), "ricici" (s. 321), "kontrolleret" (s.366), "Rosseau" (s.13), "autencitet" (s.427), "sociolgi" (s.427), "abstarkt" (s.56) og ca. 30-40 andre forstyrrende fejl. I næste(?) gennemrettede oplag kunne der også med fordel tilføjes et register; thi indholdsfortegnelsen er så anorektisk, så man ikke har en chance for at se, hvor eksempelvis Durkheim, Weber og Gadamer behandles, endside for at krydschecke hvorledes begreber som smag, identitet, metafysik og ontologi benyttes på tværs af afhandlingen.

Tre bagsider

Fordelene ved at anlægge selvdannelsens perspektiv er mange. Ikke mindst at der kan skabes ny viden, og at

opmærksomheden om dannelsesstankens evidente aktualitet kan skærpes. Samtidig kan den ellers engang i den nærmeste *fornutid* så stovede, forældede og eksklusive term: dannelse, gives et radikalt, demokratiserende og livgivende indhold. Men uheldigvis er prisen, at der samtidig følger mindst tre alvorlige bagsider.

Den *ene* er, at Geer Hammershøj uanfægtet overtager læremester Lars-Henrik Schmidts mangelontologiske filosofi, hvori afmagtserfaringen (der kan antage nærmest utallige former som: vi er ikke det hele, vi er ikke ophav til det hele, vi er ikke vore egne fædre eller mødre, vi skal alle dø, vi kan ikke være suveræne, vi skuffes etc.) tydes som et nødvendigt afsæt for alt socialt og individuelt liv. Her kunne jeg have ønsket, at et mere autonomt filosofisk temperament havde været villig til at spekulere over, om der ikke snarere kunne tænkes og investeres betydning i ganske andre figurer, f.eks. i overskuddets kraftudfoldende perspektiv eller i den stoiske selvbesindelses ikke-tragiske figur.

Den *anden* er, at Geer Hammershøj paradoksalt nok slet ikke behandler og dermed underspiller (ud)dannelses-systemernes muligheder og faktiske forsøg på at give dannelsens substans. På intet tidspunkt reflekteres der over over-individuelle, engagerede og med kraft og vilje investerede dannelsesprojekter, der med kvalitet udgår fra – eller måske snarere kontrafaktisk og social-uto-pisk kunne udgå fra – medie-

agenter, forlag, ministerier(?), folkeskoler, gymnasier eller universiteter, hvorfor værket får en på sin vis utilstret individualistisk slagside. Institutionelle og organisatoriske viljesprojekter danner viljespolitikker, som socialanalytikken ellers traditionelt set har været optaget af at kortlægge. Socialanalytik drejer sig altid i den schmidtske aftapning om at spørge til værdien af vore værdier. På en måde finder jeg ikke, at den meget positivtende og på alle måder interessante afhandling om selvdannelse radikalt nok stiller sig selv spørgsmålet om værdien af værdien selvdannelse. Jeg har lyst til både at formulere et simpelt og åbent spørgsmål: Kan dannelse overhovedet foregå og initieres uden autoritet? – og en påstand: Ingen dannelse uden modstand; ingen dannelse uden daglige fadermord på fædre af alle køn, der vel at mærke er værd at slå ihjel!

Den tredje bagside er, at spørgsmålet om, hvorledes første afsnits kortlægning af de "ideale idéhistoriske typer af selvpraksis" (s.29) bliver eller måske netop *ikke* bliver - til sociologisk konkret virkelighed og historisk gestaltet praksis ikke forfølges systematisk eller løbende søges besvaret med den uheldige konsekvens, at tanken og tankens praksis risikerer at blive påtvungen en uheldig skilsmisse.

De mange kritiske bemærkninger skygger dog ikke for det forhold, at afhandlingen giver den, der har mod på at gå i clinch med

dannelsesbegrebets aktualitet og idéhistorie, et righoldigt materiale at arbejde videre med.

Steen Nepper Larsen
Roskilde Universitetscenter & Handelshøjskolen i København

John B. Thompson: *Den Politiske Skandale – magt og synlighed i mediealderen.*

København: Hans Reitzels Forlag 2002 (334 sider, oversat af Stig W. Jørgensen, ISBN 87-412-2541-4).

John B. Thompson er mest kendt for *The Media and Modernity* fra 1995 (*Medierne og Moderniteten*, 2001). I dette værk leverer Thompson en af de mest udfordrende og overbevisende analyser af den nære sammenhæng mellem modernitet, massemedier og massekommunikation. Nu foreligger på dansk også det senere værk fra 2000, *Political Scandal, Power and Visibility in the Media Age* – et værk som i øvrigt vandt Amalfiprisen i 2001.

Det synes på mange måder indlysende, at en mediesociolog kaster sig over politiske skandaler. Hvem kan forestille sig offentlige skandaler uden nyhedsmediernes centrale aktører? John Thompsons hovedtese er da også, at selvom der findes skandaler uden massemedier, så er massemediernes ofte meget centrale: den offentlige skandale er en medieret skandale (s. 20). Thompson slår ydermere fast, at selv om

skandaler ikke hører det 20. (og 21.) århundrede til, så er offentlige skandaler kommet til at fylde mere. Dette skyldes naturligvis, at massemediernes er blevet mere betydningsfulde. Politikere, og andre der færdes på den offentlige scene, er i dag mere synlige end nogensinde før. Med synlighed menes, at politikere og andre offentlige personer i dag ikke kun får deres offentlige profil, men også store dele af deres privat sfære, eksponeret. De søger som oftest denne eksponering (af deres offentlige profil), da politisk succes er afhængig af denne eksponering, men det gør dem samtidig sårbare. Der er dog, iflg. Thompson, også en række andre grunde til skandalernes øgede betydning og hyp-pighed. For det første gør nye kommunikations- og overvågningsteknologier det muligt at opsamle mere uigen-driveligt bevismateriale eller anden privat eller følsom information. For det andet har den journalistiske kultur ændret sig. Kritisk efterforskende journalistik er i høj grad – især efter Watergate – således blevet en del af journalistikkens etos, skriver Thompson. For det tredje er såkaldt *tillidspolitik* blevet en vigtig del af det politiske liv. Personlig troværdighed er blevet vigtigere i takt med, at den klassebaserede ideologiske politik har mistet betydning. Derved kommer der automatisk mere fokus på den enkelte politiker og fokus på områder, der tidligere blev anset for at tilhøre privatsfæren. Endeligt er der en stigende tendens til at gøre

det politiske liv til genstand for lovgivning. Der er i dag (Thompson trækker her, som i resten af bogen, på eksempler fra England og USA) lovhjælp for diverse sær- og undersøgelseskommissioner, samt anden lovgivning der skal sikre etisk regeringsførelse. Det er på denne baggrund, at den medierede politiske skandale i dag spiller så stor en rolle. Thompson fremanalyserer nogle grundtræk ved den medierede skandale. Den er naturligvis offentligt, netop takket være medierne. Den er et resultat af lækager eller afsløringer, der bringer stof fra "baggrundsområdet" frem til "facadeområdet". Den er baseret på overtrædelser enten af lovgivningen eller af gængse moralske konventioner, men er oftest ikke en virkelig alvorlig forbrydelse. Og endelig involverer den tit, hvad Thompson kalder "andengrads-overtrædelser", altså offentlige benægtelser af enhver form for forkert optræden. Sådanne benægtelser ender tit med at få værre konsekvenser end førstegrads-overtrædelserne – tænk blot på Schlüters "der er ikke fejlet noget ind under gulvtæppet" eller Clintons "I did not have sex with that woman".

Skandaler, tillid og symbolsk magt

Thompsons konklusion er, at politiske skandaler er kamp om symbolsk magt. Blandt de ressourcer, der sikrer symbolsk magt, er sådanne ting som tillid og omdømme – eller *symbolsk kapital*. Og det er ofte disse ressourcer, der

kæmpes om, når skandalerne bryder løs, og disse ressourcer der går tabt som resultat af skandalerne. På trods af nogle af ordets konnotationer, så er symbolsk magt ikke kun at forstå som noget negativt. Tillid til magthavere er vigtig, for at det politiske system kan fungere, og en af John B. Thompsons bekymringer er derfor, at de mange skandaler kan føre til faldende tillid til politikere, og dermed faldende interesse for den politiske debat, blandt vælgerne.

Den *Politiske Skandale* er en glimrende bog. Den formår, og dens emne taget i betragtning er dette et vigtigt kriterium, at være både saglig og dog meget letlæst og til tider ganske underholdende. Den trækker på en lang række casestudier og fremanalyserer på dette solide grundlag en række grundtræk ved den politiske skandale. Men nogle gange tenderer den at være lidt (for) taxonomisk. Bogens diskurs bygger på en stadig analytisk udkrystallisering af først forskelle mellem skandaler, rygter og sladder, derefter forskellige karaktertræk ved skandaler, derefter forskellige typer skandaler osv. – hvert kapitel sine kategorier. Disse klassifikationer er alle Thompsons egne, og man kan som læser ikke undgå at spørge sig selv, om de ikke er en lille smule arbitrære.

Bogen går desuden kun i beskedent omfang i dialog med den øvrige litteratur om skandaler, og med det (begrænsede) teori som bogen benytter. Dette er især lidt irriterende, når Thompson

tilpasser teoretiske begreber til hans egen analyse uden at forklare, hvorfor tilpasninger er nødvendige. Nogle gange er dette rent semantiske spørgsmål, f.eks. når Thompson, sætter en anden etiket på Goffmanns begreber. Men andre gange er det lidt større ændringer, når han eksempelvis trækker på Bourdieus feltbegreb og derefter skelner mellem et politisk inderfelt (de centrale politiske aktører) og det politiske felt (som også inkluderer vælgerne).

Journalister og politikere

Derforuden er der nogle elementer i den medierede politiske skandales natur, som Thompson synes at negligere. F.eks. rummer skandalen omkring Bill Clintons affære med Monica Lewinsky nogle elementer, som ignoreres. I delvis modstrid med Thompsons tese om, at medierne i dag blotter de politiske aktørers "baggrundsområde," så var de amerikanske mainstream nyhedsmedier faktisk først utilbojelige til at offentliggøre historien om Lewinsky. Interessant nok gik der først hul på bylden, fordi historien blev offentliggjort i et helt nyt medie, nemlig internettet (hvis betydning Thompson i øvrigt slet ikke berører), som netop ikke var præget af den gængse journalistiske kultur. Først da dette skete, følte mainstream nyhedsmedierne sig tvunget til at følge trop.

I det hele taget kan man spørge, om det journalistiske arbejde generelt er gået mod mere kritisk opsøgende journalistik. Relationen mellem

magthavere og journalister er i dag på mange måder præget af et paradoks: Medierne har på den ene side fået mere magt og status siden Watergateskandalen, hvilket har betydet, at politikerne har fået større respekt for dem, og at magtforholdet er blevet udjævnet. Dette har medført en ny form for forsonlighed mellem journalister og magthavere. James Carey, den amerikanske journalistikforsknings "grand old man", eksemplificerer dette med, at Det Hvide Hus nu hvert år, med pomp og pragt og megen kammerateri, afholder en stor festmiddag for pressekorpsen, hvor præsidenten viser lysbilleder og siger vittigheder. På den anden side bruger politikerne stadig mere hårdhændede metoder til at kontrollere medierne. Spindoktorer sørger f.eks. for, at kritiske journalister udelukkes fra briefinger, mens velvillige journalister belønnes med interviews og eksklusive rettigheder til, eller forhåndsinformation om, vigtige historier. Eller de forsøger at tilsværte, eller på anden vis straffe, journalister, der er kritiske – f.eks. ved, som George W. Bushs nye pressetalsmand gjorde det i juli måned, at afsløre at en kritisk journalist er homoseksuel. De problemer, som Blairs spindoktor Alistair Campbell er rendt ind i i kølvandet på Kellyskandalen viser dog, som Thompson også selv fremhæver (s. 118), at denne strategi godt kan mislykkes.

John Thompson ønsker hverken at kritisere fænomenet den politiske skandale

som værende et resultat af fladpandet sladderjournalistik (såkaldt *infotainment*) eller at idealisere fænomenet som værende resultatet af pressens funktion som "den fjerde statsmagt", altså demokratiets vagthund. Hans udgangspunkt er i stedet, at den politiske skandale har fået større betydning grundet de samfundsudviklinger, der er refereret tidligere i denne anmeldelse. Af samme årsag er politiske skandaler på mange måder et uundgåeligt element i det nutidige politiske landskab. De er derfor vigtige fænomener at analysere, og John B. Thompsons bog er af samme grund en velkommen tilføjelse til den støt voksende mængde litteratur, der forsøger at afdekke konsekvenserne af den øgede medialisering af politisk kommunikation.

Jakob Arnoldi
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Peter Dahler-Larsen:
At fremstille kvalitative data. Odense:
Odense Universitetsforlag 2002 (115 sider, ISBN 87-783-8697-7).

Titlen på denne håndterlige og anvendelsesorienterede, kvalitative metodebog fortæller læseren først som sidst, at kvalitative data ikke er "noget derude", der blot venter på at blive indsamlet af en studerende, evaluator eller forsker. Kvalitative data indgår i en fremstillingsproces, som professor i sam-

fundsvidenskabelig metode på Syddansk Universitet, Peter Dahler-Larsen, med bogen opstiller nogle metodiske regler for. Reglerne skal så godt som muligt sikre, at et mere eller mindre amorft materiale bliver til "data". Anledningen til dette forsøg er, at fremstillinger i form af såvel "produktion" som "præsentation" af kvalitative data ofte mangler "stringens" (s. 23).

Forfatteren redegør for sit videnskabsteoretiske afsæt i bogens to sidste kapitler, og da disse bidrager til forståelsen af "data" og konceptet omkring de centrale "displays", vil anmeldelsen ikke følge bogens kronologi. Bogen kan da også – ligesom mange andre metodebøger – læses på flere måder. Prologen om irokeserens nye klæder fremstod ikke for mig som den appetitvækker, den er opstillet som. Det vil den dog givetvis gøre for andre. Prologen kunne give forventninger om en metodebog, der i højere grad ville læne sig op ad hermeneutikkens fordringer, og ved anden gennemlæsning foretrak jeg at starte med kapitel 4 ("Kvalitetskriterier i kvalitative undersøgelser") og kapitel 5 ("Kontingenens og stringens i vidensproduktionen"), som mere klart fremlægger bogens metodologiske og videnskabsteoretiske begrundelser. Hvis man er studerende på et kursus i kvalitativ metode, forekommer kapitel 2 ("Hvad vil metodiske regler ved fremstilling af data i kvalitative undersøgelser sige?") og kapitel 3 ("Displays") oplagte at starte med, hvis man vil spo-

res ind på det anvendelsesorienterede fra starten. Hvis man har et forhåndskendskab til kvalitativ metode, kan kapitel 1, "Hvorfor beskæftige sig med fremstilling af data i kvalitative undersøgelser", springes over, men bogen er næsten for kort til at gøre det.

Kontingens og stringens

Dahler-Larsens erkendelsesteoretiske udgangspunkt for at etablere et regelsæt for kvalitativ metode synliggøres til dels i en note i bogens første kapitel:

Virkelighedens situationer er – heldigvis – altid for komplekse til at blive redegjort udtømmende for ved hjælp af regelsæt. Men at praksis er mere kompleks end reglerne er ikke det samme som at sige, at det er ligegyldigt, hvordan man forholder sig til regler (note 10, s. 22).

I forlængelse af dette standpunkt er termerne "kontingens" og "stringens" centrale termer i Dahler-Larsens karakteristik af vidensproduktionen. Det kontingente udlægges som et vilkår, der er situationsbestemt. Selvom kontingens karakteriseres ved, at noget også kan være anderledes, henviser kontingens ikke til noget tilfældigt, men til at nogle bestemte betingelser kan ændre sig afhængigt af tid og rum. Kan det, at en vidensproduktion betragtes som værende kontingent, hindre stringens i selvsamme vidensproduk-

tion? Ikke nødvendigvis (ligesom det modsatte heller ikke er tilfældet: at en ikkekontingent vidensproduktion (hvis en sådan findes?) sikrer stringens). Og det er netop bogens tiltalende formål at vise veje til metodisk stringens samtidig med, at vidensproduktionen nødvendigvis må være bundet socialt, kulturelt, sprogligt, bevidsthedsmæssigt etc.

Displays

Dahler-Larsen benytter sig af talrige små historier, eksempler og analogier til på pædagogisk vis at fremme sine budskaber til "forskere, evaluatore, konsulenter og studerende". De fleste af bogens kapitler indledes af et par illustrerende citater, og i forordet henvises til Umberto Eco's analogi mellem skrivning af en videnskabelig tekst og en øvelse i skak. "Tricket er under iagttagelse af anerkendte spilleregler at afgøre en given opstilling i et begrænset antal træk." Dahler-Larsen går med bogen efter én enkelt brik: "fremstilling af kvalitative data ved hjælp af displays".

Kapitel 3 om "Displays" udgør således bogens længste og mest centrale kapitel ud af fem. Inspireret af Miles & Huberman (1994. Referencen optræder dog ikke i bogens litteraturliste!) er et display en grafisk eller tabelmæssig fremstilling af samtlige kvalitative data i koncentreret form med henblik på at besvare et undersøgelses-spørgsmål. Dahler-Larsen foreslår, at et display bygges op efter "autenticitetsreglen" (herefter *autenticitet*, da det

sandsynligvis er det, der menes, trods den i bogen konsekvent anderledes stavemåde), "inklusionsreglen" og "transparensreglen".

Autenticitetsreglen kræver, at man baserer sit display på oprindelige data, fx udsagn fra direkte interviewudskrift og glemmer alt om hukommelsesbaserede udsagn, og ikke lader sig nøje med det, man umiddelbart kan iagttage. Inklusionsreglen indebærer, at alle data inden for en kategori medtages. Naturligvis ses der for at leve op til denne regel ikke bort fra anomalier. Afvigelser og uregelmæssigheder i materialet kan netop udfordre de øvrige data og gøre analysen spændstig. Den tredje regel, transparensreglen, skal sikre displayets gennemskuelighed. Den måde, data er sorteret på, skal synliggøres i displayet.

Et display skal kunne være på et enkelt, gerne stort, ark papir, men kan have forskellige udformninger. Displayet indeholder – hvis det ikke er tomt – "brobygningsbegreber", der svarer til nogle empiriske fænomener, således at de sikrer en tæt tilknytning til de "rå data" (en sådan skelnen mellem data og rå data er ikke evident i lyset af Dahler-Larsens erklærede tilgang). Displayet kan kondensere data og trække de væsentlige pointer og processer frem og således anskueliggøre, hvor der eventuelt savnes data. Med de eksempler, der gives fra forfatterens egne undersøgelser, virker konstruktionen af displays overbevisende og anvendelig, såvel i en forsk-

ningsproces som i studenteropgaver.

Hvad er så "data"?

De specifikke krav til stringens ses også i anden metodelitteratur om eksempelvis etnografiske metoder eller "grounded theory". Forskellen er imidlertid, at Dahler-Larsen med sit display-koncept og brobygningsbegreber formår at sammenkoble stringens med kontingens (Derek Layder kunne med sit formål vedrørende "background concepts" og "adaptive theory" i sine bøger *New Strategies in Social Research* (1993) og *Sociological Practice* (1998) med fordel være inddraget som med- og modspiller her). "Data" betragtes i forlængelse af påpegningen af kontingens som et grundvilkår for undersøgelsesforløbet ikke som genspejlinger af den ydre verden (korrespondens), men snarere som interne konstruktioner i undersøgelsesforløbet system (perspektivisme). Man skal hen på side 75 i bogen for at finde denne mere explicite bestemmelse af den for bogen ellers så centrale term. Til gengæld kan definitionen udlæses i en nogenlunde (på nær betegnelsen "rå data") konsekvent brug af data-terminen fra bogens start, og forståelsen underbygges i bogens sidste kapitel i overensstemmelse med betragtningerne omkring kontingens.

Konstruktionerne af data skal være omgærdet af stringente undersøgelsesforløb for at sikre forskellige former for validitet. Sådanne relevante validitetsformer rede-

gøres der på glimrende vis for i kapitel 4, omend man kunne savne en større opmærksomhed på forskellige magtrelationer, som har betydning for, hvad der i forskellige forskningssammenhænge betragtes som validt.

Kvalitetskriterier

Stringensen fordrer kvalitetskriterier for vurdering af data, og Dahler-Larsen pointerer, at undersøgelser skal begrundes videnskabssteoretisk i opstillingen af sådanne kvalitetskriterier. Således opstiller han det retoriske spørgsmål: Fører fx en systematisk og gennemskuelig metode nødvendigvis til "sandheden"? Nej, i følge bogens videnskabssteoretiske begrundelser er dette ingenlunde en garanti. Et "ja" ville kun kunne runge i post-positivistiske kredse, og der argumenteres gentagne gange for, at kvalitative metodekrav næppe kan være fuldt ud formaliserede. Til gengæld vil udøvelse af *aktiv perspektivisme*, som Dahler-Larsen med henvisning til Lars-Henrik Schmidt er varm fortaler for, sikre, at man konstant arbejder med sine egne konstitutionsbetingelser. Uden dog at foregive, at blinde pletter kan undgås.

Bogens anvendelse for den brede og dansksprogede læserskare ligger i opstillingen af brugbare regler for kvalitative undersøgelser med henblik på at sikre "stringente data". Dette prisværdige forsøg virker overbevisende i kraft af Dahler-Larsens inddragelse af egne kvalitative undersøgelser inden for et bredt spektrum lige fra

organisationsformer i et tidligere østbloklands landbrug til danske tillids- og sikkerhedsrepræsentanters håndtering af forandringsprocesser. Men ikke kun erfaringer som dataproducent, også erfaringer som underviser skinner igennem, således at bogen virker yderst velegnet til undervisningsbrug. I særdeleshed kan anvendelsen af de foreslåede "displays" fremme den eksplicitering af fremstillingsprocessen, der er central for ikke blot kvalitative, men alle typer af evalueringer og undersøgelser. Derudover kan bogen tiltale en snævrere læserskare ved dens stadike refleksioner over grænser for – trods en stædig stræben henimod – en "deskriptiv metodelære" med henblik på fremstilling af "data". I denne ambition, der umiddelbart med henholdsvis "kontingens" og "stringens" synes at skræve over flere vidensfilosofiske ståsteder, synliggør Dahler-Larsen en række dilemmaer, den kvalitative forsker står overfor – og måske må leve med at stå overfor. Han gør ydermere dette med en ydmyghed, man kun kan beherske, hvis man har en tilstrækkelig erfaring og indsigt. Og således at en løbende påpegning af videre arbejdsområder for kvalitative forskere forekommer konstruktivt så forskere givetvis endog vil få lyst til at give sig i kast med disse, uden at skulle slå en vidensfilosofisk knude på undersøgelsesforløbet.

Inge Kryger Pedersen
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Steen Baagøe Nielsen & Katrin Hjort (red.): Mænd og omsorg. København: Hans Reitzels Forlag 2003 (260 sider, ISBN 87-412-0268-6).

Mænd og omsorg er et hot tema, som tit ulmer på avisernes forsider. Derfor er det også kærkomment med en forskningsbaseret antologi om emnet, som kun i ringe grad er behandlet i dansk forskning. De 10 artikler falder i to dele: "Mænd i omsorgserhverv" og – "mænds omsorg i familien". En af antologiens styrker er, at den i modsætning til de fleste antologier rummer artikler, der supplerer og diskuterer med hinanden. Dette gælder dog primært artiklerne om "mænd i omsorgserhverv" og i mindre omfang artiklerne om "mænds omsorg i familien".

Alle artiklerne tager udgangspunkt i, at der er sket store forandringer inden for de sidste 25 år i mænds tilgang til at yde omsorg både i familien og i omsorgserhvervene. Et andet fælles-træk ved artiklerne er, at de trækker på en socialkonstruktivistisk forståelse af køn. I indledningen skriver de to redaktorer:

Hvis vi i dag ikke vil forstå kønnet som noget, vi er, men som noget vi gør – i løbende og livslang forhandling med os selv og vores omverden – bliver kampen om at definere, afmontere og nydefinere begreberne mandligt og

kvindeligt, maskulint og feminint central. (p.14).

Artiklerne tilbyder således et blik på mænd og omsorg, hvor begge begreber trækkes ud af den hverdagsfilosofi, som en af forfatterne kalder de almindelige dagligdagsbetragtninger om køn og omsorg.

Mænd i omsorgskulturen

Pointen er, at meget kategoriske forståelser af køn blot vil bekræfte traditionelle kønsbarrierer og som sådan ikke fanger det nybrud, der finder sted, når mænd bliver en del af en omsorgskultur, der ellers var forbeholdt kvinder. Monica Schröder kalder de kategoriske forståelser *af fejre kønnenes forskellighed* i en artikel, hvor hun med udgangspunkt i fagforeningen BUPLs fagblad diskuterer, hvordan fagbladet fra 1983-2000 tematiserer mandlige pædagoger. I begyndelsen fremstilles mænd som ofre for det kvindeunivers, de arbejder i. I næste fase tegnes et næsten idealiseret billede af de særlige kvaliteter mænd tilfører det pædagogiske arbejde, og i den sidste fase forsvinder diskussionen om mænd og pædagogik helt og et dæmoniseret billede af den mandlige pædagog dukker frem affødt af pædofilidebatten. Schröders peger således på, at BUPLs fagblad er en magtfuld aktor i skabelsen af pædagogers faglige selvforståelse, og hun efterlyser en debat om køn og pædagogik, hvor forskellighederne inden for det enkelte køn også tillades en plads.

Jo Krøyer har interviewet socialpædagoger i døgninstitutioner. Pædagogerne fremstiller deres praksis i døgninstitutionerne i vendinger, der trækker på 1950'ernes kønsarbejdsdeling, hvor kvinderne stod for madlavning, husarbejde og omsorg, mens mændene stod for reparationer, vedligeholdelse samt forskellige aktiviteter og lege sammen med børnene. I Krøyers fremstilling bliver kønnet en spændetroje for både de mandlige og de kvindelige socialpædagoger, fordi de essentielle forståelser af køn blokerer for, at den enkelte kan udvikle sig fagligt.

Et andet aspekt af at være i et kønsstereotypet miljø er, at det køn, der fremstilles som det *andet* (og i omsorgserhvervene er det mandekønnet) ikke kan fastholdes i arbejdet. Katrin Hjort beretter om tre nyuddannede mandlige pædagoger, som vil noget vidt forskelligt med deres uddannelse, efter at de har været i faget i et år, men ét er fælles for dem, de vil væk fra selve jobbet som pædagog. En vil udvikle faget og blive lærer i det, én vil bruge sin uddannelse på en anden måde fx som konsulent, en tredje vil organisere arbejdet anderledes og er allerede på vej ind i en lederstilling.

Også Baagøe Nielsen peger med baggrund i sit ph.d.-studie på, at mænd er på vej væk fra faget eller de typiske arbejdsopgaver, nærmest for de er kommet ind. Han skriver, at der er en markant tendens til, at de mandlige pædagoger fastholdes i en perifer position i institutionerne, fordi

mændene ikke formår at etablere sig i det kollegiale samarbejde, der er præget af en massiv kønnet faglig og identitetsmæssig forståelse efter mange års udelukkende kvindelige engagement. Den perifere position, som mændene besidder, handler i nogen grad om mænds eget subjektive velbefindende, idet de færreste mænd synes at kunne finde sig til rette i de positioner, hvor de udfører de almene omsorgsfaglige funktioner på linie med deres kvindelige kolleger. Baagø Nielsen tegner et billede af mændenes oplevelse af sig selv i institutionerne som en centrifuge, hvor mændene centrifugeres rundt i markerede eller specialiserede positioner på afstand af det kollegiale og faglige centrum i institutionen, som primært udfyldes af kvinder. Konsekvensen bliver, at mændene falder af i farten eller slynges op i en ledelsesposition.

I antologien findes også to artikler om de faglige argumenter for at ansætte flere mænd i pædagogisk arbejde. Baagø Nilsen har en oversigtartikel over emnet, mens Peter Møller Pedersens artikel handler om en specifik rekrutteringskampagne på Viborg seminarium, som havde til formål at skaffe flere mandlige studerende til pædagoguddannelsen. Møller Pedersen skriver, at kampagnen ikke havde noget eksplicit fagligt udgangspunkt om, at mænds tilstedeværelse ville medføre en speciel pædagogisk praksis. Det lå implicit i kampagnen, at flere mænd i sig selv var et gode

for uddannelsen og for erhvervet. Møller Pedersen efterspørger en faglig diskussion af, hvordan man begrebsætter den komplicerede sammenhæng mellem køn og pædagogisk praksis på en måde, så man hverken havner i essentialisme eller i fuldstændig relativisme. Hans bud er i lighed med Baagø Nielsens, at man i stedet for at forstå køn som et på forhånd givet sæt af egenskaber hos kvinder og mænd, som de trækker på i pædagogisk arbejde, må forstå køn som noget, der forhandles og genforhandles i selve den pædagogiske praksis. En måde at nærme sig dette på er at se på de læreprocesser, som pædagogerne indgår i under deres uddannelse og i erhvervet.

Jan Kampmann diskuterer også i sin artikel, hvordan man ud fra et fagligt pædagogisk ståsted må problematisere, når køn ikke reflekteres, men anvendes som en spændetroje til at beskrive ensidige kvalifikationer og evner hos pædagoger og lærere. Han begrundelse for, at det er ønskeligt med flere mænd er, at det ud fra demokratiske og ligestillingsmæssige intentioner er vigtigt, at drenge og piger bliver præsenteret for et varieret udbud af voksne, der forvalter køn på mangfoldige måder.

Mænd og faderskab

Mangfoldighed er også et tema i Søren Schmidt og Kim Rasmussens artikel, hvor faderskabet illustreres gennem børns billeder af deres far i hverdagsituationer

fulgt op af interviews med børnene om billederne. De mener, at et nutidigt farbillede må være en mosaik for at komme det stereotype billede af fædre til livs, som de mener man får, når man spørger voksne om deres farbillede. Schmidt og Rasmussen problematiserer ikke, hvorfor børns billeder og beretninger af deres fædre er mere sande og nuancerede end fædrenes egne beretninger om deres faderskab. Imidlertid er det interessant, at de opnår nogle relationer mellem fædre og børn, som mig bekendt ikke er beskrevet i anden forskning, fx om børns samvær med fædre omkring computeren, TV'et og "gameboyn". Det er befriende at høre om børns glæde ved disse stunder med far uden løftede pegefingre om, hvad børn bør beskæftige sig med eller ej.

Men faderskabet kan også forstås ud fra fædrenes egne beretninger, sådan som i Svend Åge Madsens artikel, der trækker på interviews med kommende og nybagte fædre. Madsen slår fast, at mænd har den samme tilknytning til spædbørn, som mødre, og at mænds daglige omsorg for spædbørn ligner mødres, men fædre har andre fortællinger om samværet med barnet end mødrene. Mødrene lægger vægt på den ømme, nære kontakt, mens fædrene taler om det legende, fysiske og vilde samvær med barnet.

Nogle af artiklerne bygger på kvalitative undersøgelser, men ikke alle reflekterer eksplicit over indsamlingen af data. Det forhindrer således

læseren i at vurdere, om artiklernes pointer rummer fortolkningsmæssige muligheder, hvad der er oplagt, når man undersøger hverdagslige forhold som køn og omsorg. Når fx Krøjer finder, at alle de ansatte, der er interviewet, svarer ud fra en traditionel kønsarbejdsdeling, er det interessant at vide noget mere om, hvordan hun har spurgt, for at kunne vurdere om der svares retorisk i overensstemmelse med nogle traditionelle diskurser om hvordan den gode socialpædagog er, eller om der tages udgangspunkt i praksis. Ofte kræver det at få noget nyt at vide, at man finder nye veje til at spørge om praksis, som kommer bag om de gældende diskurser. Sådanne refleksioner gør Margaretha Bäck-Wiklund og Maren Back sig i deres artikel om stedfædre, om hvordan de undgår at stille normative spørgsmål, for at nærme sig fædrenes praksis i hverdagen.

Alt i alt er det en meget spændende bog, der løfter debatten om mænd og omsorg, og som slår fast at både mænd og kvinder kan yde omsorg i familien og som professionelle omsorgsarbejdere, og at der tilsyneladende er en styrke i at begge køn gør det i forhold til at udvikle nye omsorgspraksiser.

Bente Marianne Olsen
Socialforsknings-
instituttet

Peter Olsén, Birger Steen Nielsen & Kurt Aagaard Nielsen: *Demokrati og bæredygtighed. Social fantasi og samfundsmæssig rigdomsproduktion.* Frederiksborg: Roskilde Universitetsforlag 2003 (299 sider, ISBN 87-786-7245-7).

Denne bog om Demokrati og Bæredygtighed skal ses som den sidste erfaringsopsamling og perspektivering på et længerevarende forskningsprojekt (1989-96), "Industri og Lykke", som de tre forfattere har været involveret i i samarbejde med en gruppe fiskeriindustriarbejdere fra Esbjerg og Fredericia.

Hvad gik "Industri og Lykke" projektet ud på? Kort fortalt bestod det i planlægningen, etableringen og forvaltningen af en eksperimentalfabrik i fiskeindustrien ("Dyndspringeren") med udstrakt arbejderselvforvaltning og hensyntagen til en bæredygtig ressourceforvaltning. Projektet forløb over en 8 årig periode. I den første periode fra 1988 til 1991 blev ideen om en "ønskefabrik" skabt igennem en række fremtidsværksteder. I den anden periode fra 1991 til 1995 gik man så fra overordnede utopiske forestilling om en "ønskefabrik" til en mere konkret utopi, hvorefter man endelig i en kort periode fra 1995 til 1996 fik fabriken, "Dyndspringeren" til at fungere. Funktionstiden blev imidlertid meget kort på grund af manglende økono-

miske ressourcer og opbakning blandt de økonomiske interessenter bag projektet.

Denne langstrakte forskningsproces rejser naturligt en række spørgsmål:

1. Hvorfor give sig i gang med et sådant utopisk projekt i en verden præget af en lang række tendenser, der går imod et sådant projekts grundideer?

2. Hvilke erfaringer kan man uddrage af dette "nederlag" eller "fiasko"?

3. Hvilke strategiske perspektiver kan man drage for fremtidig utopisk aktionsforskning?

Bogen består af tre dele, hvor forfatterne forsøger at besvare de tre spørgsmål. I den første del diskuterer forfatterne den samfundsmæssige baggrund og begrundelse for projektet. I den anden del, der må betragtes som bogens tyngdepunkt, gives så en beskrivelse og vurdering af "Industri og Lykke"-projektet fra dets start med et fremtidsværksted i Esbjerg i 1989 frem til lukningen af eksperimentalfabrikken "Dyndspringeren" i august 1996. Den tredje del er en analyse af de forskellige samfundsmæssige og politiske forskningsspørgsmål, der trænger sig på i forlængelse af projekterfaringerne.

En "anden" industrialisering gennem eksperimenter

I første del tegnes et billede af en "industrialisering fra oven", der er kendetegnet ved en overindustrialisering og manglende bæredygtighed. Et særtræk ved industrialiseringsprocessen er fremkom-

sten af en hær af eksperter, der er knyttet til videnskabeliggørelsen af produktionsprocessen og skabelsen af et samfundsmæssigt teknokrati (s. 33). Overindustrialiseringen viser sig imidlertid at have en række negative effekter, som ikke længe kan henføres til enkelte grupper, klasser eller nationer, men som vedrører hele samfundets reproduktions-evne. I fiskerindustrien viser denne udvikling sig som overfiskeri, tempoopskruining, voksende miljøproblemer, post-fordisme og ekspertkultur i form af havdambrug, renere teknologi og kvalitetsmanagement. Det betyder en manglende bæredygtighed.

En udbredt forestilling er, at vi nu befinder os i et post-industrielt samfund. Den afvises og bogens forfattere reagerer også imod den forskning, som alene ser arbejderne som objekt og offer for belastninger. En sådan forskning kommer til at fastholde afhængighedsforholdet og ekspertdominansen og bliver løsrevet fra kollektive forandrings- og læreprocesser, hvorfor en sådan forskning bliver en del af problemet.

Er der så noget som helst der modsiger eller bryder med denne udvikling? Ja, forfatterne mener, at samfundsmæssige kvaliteter i produktionen forsat er latent til stede i arbejdnernes subjektivitet i form af socialt nyttig produktion. Deres påstand er, at sociale eksperimenter kan bryde denne tendens, at man kan tænke sig en "anden" industrialisering eller

en "om-industrialisering" fra "neden" startende som eksperimenter.

Selvom der i bogen henvises til, at en inspiration for projektet har været den demokratiske selvorganisering i de spanske "Mondragon-kooperativer" og den "social nyttige produktion", som man så i de engelske "Lucas Aerospace" planer i slutningen af 1980'erne, savner man her en mere historisk og teoretisk begrundelse for udvikling af alternative organisationsformer i industrien.

Eksperimentets "fødsel" og "død"

I bogens anden del beskrives, analyseres og vurderes så projektet. Det startede i 1988 med et forskningsprojekt finansieret af SSF, et uddannelseseksperiment i fiskeindustrien. Man startede med afholdelse af et fremtidsværksted i Esbjerg i marts 1989 ("En demokratisk fiskeindustri") med 16 arbejdere. Der var på forhånd skabt kontakt til fagbevægelsen (KAD og SID), som støttede projektet og udpegede arbejderne, men de var ikke fagforeningsrepræsentanter.

I den anden periode, der startede i 1991, tog arbejderne utopien til sig og formulerede den i deres eget sprog igennem en serie værkstedsseminarer. Det var i den periode, at ideen med "et kvalitetsbord" blev udviklet og konkretiseret igennem et eksemplarisk samarbejde mellem arbejdere og eksperter.

Den sidste sociale eksperimentfase med kooperativet "Dyndspringeren" blev meget kort (1995-96). Det var

planene, at det skulle have været en medarbejderejet virksomhed, men det endte med, at det blev KAD, som kom til at stå som den formelle ejer af virksomheden. Det havde status som et forskningsprojekt, hvor "Industri og Lykke"-gruppens forskere stod som formel forsøgsledelse med en styregruppe bestående af en repræsentant for "Dyndspringeren", en for forskerne og en for KAD.

Utopien blev udmøntet i fem forsøgsdimensioner:

1. Et åbent prøvekøkken som ramme om udvikling af bæredygtige fiskeprodukter, der blev en hovedhjørnen i eksperimentet.

2. Et kvalitetsbord og rene teknologi som alternativ til samlebåndet.

3. Grøn spildevandsrensning og aqua-kultur som model for løsning af miljøproblemerne.

4. Alsidig kvalificering og almen dannelse som alternativ til den begrænsede oplæring i fiskeindustrien.

5. En demokratisk arbejdsplads – som en nødvendig forudsætning for hele projektet.

Til sidst stiller forfatterne spørgsmålet, om projektet var en succeshistorie? Og her er deres svar, at det har de besluttet, at det er! (s. 203), selvom det måtte afbrydes i utide. De taler om at fastholde vanskeligheder og skuffelser. Men vi hører ikke så meget herom. Selvom det har været "nogle af de rigeste perioder i deres liv", kan det ikke begrunde, at de går så forholdsvis let hen over hvorfor det ikke gik. Her

kunne man godt have ønsket sig en mere dybtgående diskussion. Her savnes bl.a. en nærmere beskrivelse af, hvorledes selve produktionsprocessen fungerede med indkøb og tilførsel af fisk, bearbejdningen på "kvalitetsbordet", samt udviklingen af projektets økonomi set i forhold til de oprindelige planer og forventninger. Endelig savner man arbejdernes og andre involveredes erfaring med nederlaget.

En nyformulering af aktionsforskningens relevans

I bogens tredje del forsøger forfatterne så at drage nogle strategiske samfundsmæssige perspektiver, hvor de gør demokratiforståelsen til det afgørende normative punkt for skabelsen af en bæredygtig udvikling. Konkret tager det form af en kritisk rekonstruktionsanalyse af demokratibegrebet og begrebet for en bæredygtig udvikling, hvor de gør op med nogle dominerende opfattelser. Disse skitser af nogle radikale forståelser af demokrati og bæredygtig udvikling er bogens mest teoretisk spændende og fremadrettede afsnit.

Demokrati bliver i dag normalt forstået som en central relation i forhold til staten, den offentlige sfære og forbrugssfæren. Denne tendens ser de også hos en kritisk teoretiker som Jürgen Habermas, der forskyder demokratibegrebet fra produktionen til den samfundsmæssige offentlighed. Heroverfor fastholder de et marxistisk produktionsperspektiv på

demokratiet, hvor demokrati forbindes med afskaffelsen af lønarbejdet, og arbejdermyndighed og suverænitæt i arbejdslivet ses som en forudsætning for et samfundsmæssigt demokrati. I det ligger imidlertid også en distancering fra en opfattelse af industrielt og økonomisk demokrati som værende en demokratisering af ejendomsretten og en nyere, hvor der tales om virksomhedsdemokrati med henblik på medarbejderinddragelse i ledelsen.

Mere konkret taler de for udvikling af en kooperativ ejerform, som kan udvikles inden for rammerne af offentlige ejerskabsformer, hvor alle personer i den kooperative arbejdsdeling bidrager ligeværdigt. Det var netop hvad de forsøgte i eksperimentet i "Dyndspringeren".

Lidt på samme måde som med hensyn til demokratibegrebet er der omkring forestillingen om en bæredygtig udvikling sket en indsnævring og fokusering på de kulturelle og juridisk-politiske målorienteringer. Her gælder også, at dette begreb må knyttes til økonomi og produktion, således at en demokratisk produktion gøres til et integreret element i en stærk bæredygtighedsforståelse.

Spørgsmålet er imidlertid hvornår disse begrebsanalyser egentlig er udviklet i projektet? Var de med fra starten? Er de teoretisk udviklet sammen med de praktiske erfaringer, eller er de først påført efterfølgende? Det får man ikke rigtig besked om. Her siges kun, at

projektets utopi-begreb ikke er analytisk udledt, men har sit primære udgangspunkt i arbejdernes hverdags erfaringer. Samtidig indrommes det, at den radikale demokratiforestilling ikke havde klangbund hos arbejderne og, at de også stod tovende over for bæredygtighedsbegrebet (s. 113). Det tyder på at, projektets teoretisk orienterede utopiske forståelsehorisont måske ikke har været udviklet tilstrækkeligt i samarbejdet med arbejderne. Efter eksperimentets ophør nævnes, at de af kolleger er blevet kritiseret for at ville for meget i projektet på en gang. Det afvises dog. For mig at se alt for hurtigt og uden tilstrækkelig argumentation. Det synes som om forfatterne ikke forstår, at man glimrende kan forene et teoretisk radikalt mål med en meget pragmatisk evolutionær strategi. Det er godt, at en teoretisk funderet radikal utopi fastholdes, men det forekommer som om, der i projektet har manglet en mere langsom og gradvis strategisk tænkning.

Til slut samles så på ny trådene i et forsøg på at perspektivere "Industri og Lykke"-projektet i en nyformulering af et aktionsforskningsperspektiv. Det er bl.a. kendetegnet ved at:

1. Opstille en utopisk horisont.
2. Udvikling af kritisk samfundsorienterede dialoger.
3. Eksperimentelle forsøg.
4. Erfaringsudvikling gennem offentligheden.

Bogen vidner om at "Industri og Lykke"-projektet var et meget utraditionelt forsk-

ningsprojekt, der både teoretisk og praktisk gik nye veje, som givetvis vil sætte sig spor i den danske samfundsforskning fremover. Den marxistisk inspirerede forståelseshorisont for udviklingen i produktionen, kombineret med et økologisk eksperimentelt perspektiv har med dette projekt åbnet op for en ny type aktionsforskning.

Erik Christensen
Institut for Økonomi,
Politik og Forvaltning,
Aalborg Universitet

Cathrine Hasse:
Kultur i bevægelse.
Fra deltagerobservation til kulturanalyse – i det fysiske rum.
København: Samfundslitteratur 2002 (410 sider, ISBN 87-593-0911-3).

Da William Foote Whyte i 1943 udsendte *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum* tilegnet "The Cornerboys of Cornerville" introducerede han for alvor feltarbejde og deltagerobservation som metode i sociologien, selvom også eksempelvis Georg Simmel tidligere havde lagt en sansende deltagerobservation til grund for nogle af sine studier. I antropologien var feltarbejdet med Bronislaw Malinowskis klassiske studie af Trobrianderne (under 1. Verdenskrig) blevet knæsat som *metoden* og har været det siden.

Indtil for et par årtier siden havde antropologerne i alt overvejende grad bedrevet

feltarbejde i fjerne egne af verden og bragt ny, interessant og nyttig viden om samfund og kulturer uden for Europa til europæernes kendskab. I dag retter antropologerne også deres professionelle nysgerrighed mod den hjemlige scene og bedriver feltarbejde blandt flygtninge og indvandrere i Danmark, på daginstitutionen, hospitalsafdelingen, afvænningsklinikken, fabrikken, i den religiøse sekt eller aktiveringsprojektet for arbejdsløse.

Cathrine Hasse lægger sig i forlængelse heraf og har forsket i kulturen og de kulturelle læreprocesser på Niels Bohr Institutet (uvist af hvilke historiske grunde officielt stavet med fire og ikke de forventede fem t'er). Hun lader sig indskrive på fysikstudiet for i et års tid at følge nystartede fysikstuderendes møde med deres studium. Hun deltager i rusintroduktionen, køber lærebøger, forbereder sig til og deltager i forelæsninger, kurser, øvelser, hverdagen og det sociale liv, der udspiller sig på et universitetsinstitut for fysik.

Cathrine Hasse får kontakt med sit felt den dag, hvor de nyimmatrikulerede fysikstuderende mødes første gang hos deres tutorer (- og dette for Cathrine Hasses vedkommende med behørig tilladelse fra både instituttets ledelse og rusvejlederne). Under navnerunden gør hun rede for sit ærinde: At hun gerne vil forske i motivation og bevægelse til dette at blive fysikstuderende. Hun er også her nødt til at vedstå, at hun udover at være antropolog er

nysproglig student, hvad der både vækker forundring og en vis moro blandt de øvrige studerende og formodentlig aktiverer nogle forventninger om, at hun da vist nok får svært ved at klare de krævede matematikkurser.

Kulturelle læreprocesser

Det, der først og fremmest interesserer Cathrine Hasse, er hvilke kulturelle læreprocesser, der udspiller sig, når nyankomne fysikstuderende møder en allerede etableret verden. Hun ser også sin egen deltagerobservation som en sådan læreproces. Niels Bohr Institutet er for Cathrine Hasse et laboratorium for et studie af relationer, der gør det muligt at diskutere læreprocesser teoretisk – eller med hendes egne ord:

Ved at anvende læreprocessen som et heuristisk redskab tvinges jeg til at finde nye begreber for at forstå dels min egen primære metode, deltagerobservationen, dels de læreprocesser, der er definerede ved at være retningsbestemt af relationen mellem nyankomne og erfarne deltagere delte og medbragte erfaringer. Vi transformeres og objektiveres gennem omverdenens evalueringer af os og verden – og vores reaktioner på disse udpegninger (side 38f).

Ærindet er nærmere bestemt – eller rettere viser sig i løbet af forskningsprocessen at bli-

ve en analyse af Niels Bohr Institutet som et dynamisk, kulturelt formet, socialt kraftfelt. Hvilke kræfter driver de allerede erfarne i bestemte retninger, motiverer visse handlinger frem for andre og fremmer særlige tolkninger frem for andre mulige. Har alle de fysikstuderende, der mødes første gang i august 1996, lige adgang til de kampe om den symbolske kapital, der konstituerer fysikuddannelsesfeltet og de fysikstuderendes praksisfællesskab. Hvordan finder nogle fysikstuderende gradvis deres plads i det erfaringsfællesskab, som fysikere og fysikstuderende udgør, medens andre forlader dette fællesskab (eller udstødes). Dette er ifølge Cathrine Hasse bl.a. et spørgsmål om at være eller ikke være i besiddelse af "sprezzatura".

Et spørgsmål om "sprezzatura"

Bourdieu har påvist eksistensen af den symbolske vold, hvor magt udøves skjult og mere eller mindre uerkendt. Hos Bourdieu fremstår symbolsk vold på et analytisk niveau, der først og fremmest omhandler hele samfundsgrupper eller en samfundsklasses anonyme repræsentanter. "Sprezzatura" (et begreb, som Cathrine Hasse låner fra den italienske historiker Mario Biagioli) omhandler den enkeltes handleviden, dvs. den inkorporerede viden om, hvordan man opfører sig i den konkrete situation; den personlige fremtræden og korrekt beherskelse af kulturelle koder –

med gruppens anerkendelse til følge. Mangel på sprezzatura fremkalder symbolsk vold og i værste fald udstødelse af gruppen.

Galilei havde det problem, at han ikke af de øvrige medlemmer af det videnskabelige samfund – hildet i den fremherskende aristoteliske forestilling om de cellistiske balancer – blev anset som troværdig. Hans held var dog (ifølge Biagioli), at han i tillæg besad færdigheder – elegance og vittig retorik – der kom ham til gode ved de italienske fyrstehoffer. Galileis argumenter og teleskopet blev afvist af det videnskabelige samfunds "pedanter", men blev accepteret ved hoffet, fordi han kunne tilføje sit videnskabelige argument noget "mere" - den sprezzatura, der gav ham troværdighed og prestige i en tid, hvor magten til at bedømme videnskab ikke alene var begrænset til det videnskabelige samfund. Siden blev det videnskabelige samfund sin egen bedømmelsesinstans og Galilei kanoniseret som en af videnskabens helte.

Sprezzatura er med andre ord kropslig handleviden, der værdsættes i "en bestemt verden", men ikke nødvendigvis i "en anden verden" –

En bestemt verdens sprezzatura kan blive udsat for symbolsk vold i en anden. Sprezzatura er den handleviden, der overflødiggor symbolsk vold, og mangel på sprezzatura er det, der fremkalder symbolsk vold. Handlinger, der kan ses som formede i for-

hold til symbolsk vold og sprezzatura, er tegn på gruppens generaliserede tankegang (side 149).

Sprezzatura er således ekspertise og positivt evaluerede færdigheder, der bliver til "relationel kapital" i mødet mellem en handlende aktør og "en bestemt verden" – her fysikstudiet. Det er forskelle på inkorporeret handleviden, der differentierer i det praksisfællesskab, som også et universitetsinstitut udgør. Nogle undervisere og forskere her har sprezzatura og andre ikke. På Niels Bohr Institutet har "JMK" og "HBN" sprezzatura i overmål. Nogle studerende har eller tilegner sig i løbet af studietiden sprezzatura – kropstegn, talemåder, handlemåder og måder at forholde sig til sit studium, der virker inkluderende på dette konkrete studium. Andre tilegner det sig aldrig og ekskluderes.

Leg og science fiction

Cathrine Hasse bliver i sin første tid som fysikstuderende forbløffet over, i hvor høj grad "lege", "practical jokes" og "science fiction" spiller en rolle for nogle af hendes (især mandlige) medstuderende. De legende fysikstuderende ser muligheden for små eksperimenter i dagligdagen. De bryder reglerne ved at lege med apparatur og forsøgsopstillinger, og nogle ændrer endog på legende vis på de stillede opgaver – og møder anerkendelse fra lærernes side herfor. Leg giver altså sprezzatura i den bestemte verden,

som fysikstudiet repræsenterer, fordi leg kan knyttes til eksperimenter, der inden for fysikken er forudsætning for at tilvejebringe ny viden.

De fysikstuderende (nogle af dem) diskuterer ofte science fiction. Kendskab til "Independence Day"; "Contact"; "Star Wars"; "Aliens" og "Star Trek" – og især dette at kunne efterprøve og imødegå science fiction-filmenes påstande i forhold til fysikkens love – giver også sprezzatura. Cathrine Hasse overværer eksempelvis en dag en gruppe mandlige fysikstuderendes diskussion af bevægelsesaccelerationen med reference til rumskibet "Millennium Falcon" i "Star Wars". "Millennium Falcon" accelerer strækning gange strækning og ikke strækning gange tid. En replik i filmen: "I made the Kessel run in less than 12 parsecs" påvises at være fejlagtig. Det diskuteres videre, om man kunne tænke sig "Star Wars"-rumskibet relateret til et "foldet rum" i forhold til dets hyperdrive-hastighed? Det kunne være en måde at udvikle rumskibe, der kunne bevæge sig hurtigere end lysets hastighed, idet Cathrine Hasse her i en note medgiver, at hun trods senere belæring om diskussionens pointer stadig ikke er sikker på at have gengivet dennes mere tekniske aspekter helt korrekt. Kendskab og evne til at stille kritiske spørgsmål til science fiction giver sprezzatura (blandt nogle grupper af studerende) på fysikstudiet. Det er også forbundet med sprezzatura at være dygtig til computerprogrammering, lige-

som det – naturligvis – er forbundet med sprezzatura at være (meget) dygtig til at løse stillede opgaver. Dette at lære, at man er i besiddelse af positivt evaluerede handlefærdigheder – inklusive at kunne lege med fysikken og have kendskab til science fiction – motiverer til nye handlinger, der giver yderligere tyngde i det kraftfelt, som fysikstudiet repræsenterer.

Gud – og fysikkens grænser

Niels Bohr Institutets forskere refererer ikke til science fiction i deres undervisning. Nogle af instituttets forskere – og især dem med sprezzatura i overmål – refererer derimod jævnligt til Gud. Det er forbundet med sprezzatura at forstå Gud i fysikken. "JMK" betror således ved en bestemt lejlighed Cathrine Hasse, at "Gud har haft en finger med i spillet". "HBN" taler i undervisning og foredrag om Gud i forbindelse med "ormehuller" og "baby-universer". Gud er en metafor for fysikkens grænser, og at finde Gud er at nå den absolutte grænse for, hvad der kan spørges om i fysikken. "JMK" tor i sin undervisning stille "de store spørgsmål": "Er mennesket et epifænomen til stjernedannelsen? Hvad er tyngdekraft – ved vi virkelig ikke, hvad tyngdekraft er?" Ved en gennemgang af nogle nærmest usandsynlige sammentræf i udforskningen af universet, må "JMK" igen ty til, at vi måske her har "det bedste bevis på Guds eksistens". At turde stille "de store spørgsmål" og påkalde sig Guds ek-

sistens er at udvise forskerånd og dermed forbundet med megen sprezzatura. Fysikere med tyngde i feltet søger i sin yderste konsekvens grænsen til Gud – næsten som et religiøst kald, og Cathrine Hasse lærer sig en hel ny forståelse af fysikkens væsen i dette møde med Gud på Niels Bohr Institutet – "Som kategori er Gud det absolutte, som erfaring det sublimе" (side 309).

Sociale kraftfelter

Cathrine Hasse har således studeret de kulturelle læreprocesser, hvorigennem en nyankommen lærer sig nye tolkningsrammer i mødet med et allerede etableret praksisfællesskab. Vi (og de fysikstuderende) lærer positioneret, hvilket vil sige, at vi lærer ud fra nogle strukturelle identiteter, der er knyttet til praksisfællesskabets bestemte verden. Positioner sætter grænser for, hvad vi kan lære, samtidig med at de udpeger, hvad vi bør lære – hvis vi da kan. Verden læres gennem sociale udpegninger, der viser, at den bestemte verden har sine egne normer og kulturelle koder. På fysikstudiet "er (det) i orden at se efter de andre i fysikøvelsen med Saturns Ringe, men ikke at gå med lårkort" (side 356).

Det er de mange totale situationers læreprocesser, der former kulturel motivation i den enkelte og medfører sprezzatura for nogen og mangel på samme for andre. Nyankomne i et praksisfællesskab har forskellige erfaringsregistre at spille på i mødet med dette fællesskab og dermed

forskellige muligheder for at tilegne sig sprezzatura. De studerendes succes eller udstødelse hænger sammen med, hvorvidt de er i besiddelse af potentielle udviklingszoner, der gør det muligt for dem at erhverve sig sprezzatura. Udviklingen af "den nærmeste zone" forudsætter et samspil mellem det lærende individ og de sociale omgivelser, og det er i denne forstand, at de studerende befinder sig i et socialt kraftfelt styret af drivende kræfter og med sine egne "energi". Cathrine Hasse skriver sig her som flere andre steder i bogen op mod Bourdieu. Dynamikken i Bourdieus "felt" ligger i kapitalformernes strukturelle konfigurationer, men dette feltbegreb er efter Cathrine Hasses opfattelse for bredt og for langt fra "et nærhedens vi, og de sammenhænge, hvor forskelle gør en forskel og får konsekvenser" (side 366).

Sprezzatura er heller ikke lig med Bourdieus begreb "habitus", der konstitueres i praksis som et system af varige, men transponerbare dispositioner –

Sprezzatura er derimod en betegnelse for det, der opstår i det særlige relationelle møde mellem en bestemt verdens positive evalueringer af bestemte handlinger og et bestemt individs inkorporerede handleviden" (side 357).

Med Cathrine Hasses kulturelt formede "sociale kraftfelt" og begrebet "sprezzatura" får vi åbnet nye veje i

studier af inklusion og eksklusion i praksisfællesskaber, kulturelle læreprocesser og betydningen af det "nærhedens vi", som Bourdieus feltbegreb og kapitalformer ikke rigtigt kan få greb om.

En glimrende bog

Cathrine Hasse skriver også op imod og er i løbende diskussion med en række andre teoretiske klassikere inden for antropologien, sociologien og psykologien. Det gælder eksempelvis Bateson, Geertz, Goffman, Latour, Luria og Vygotsky, hvortil kommer en lang række lærings-teoretiske bidrag og her ikke mindst Jean Lave og Etienne Wenger. Det er sjældent at læse en bog, der i den grad ubesværet påkalder sig en lang række teoretiske hjemmelmænd for at kunne skærpe egne synspunkter og argumentation. Det er endvidere sjældent at læse en bog, der fra første til sidste side er så metodisk velflekteret. Cathrine Hasse udfolder løbende sine ræsonnementer omkring deltagerobservationens og kulturalansens muligheder og vilkår. Vi er så at sige bogen igennem aktivt til stede i den forskningsproces, som bogen er et resultat af. Vi kan som læsere endvidere glæde os over, at Cathrine Hasse på fornemste vis imødegår truslen om "domænetab" ved at skrive på et særdeles smukt og personligt dansk.

Kultur i bevægelse kan læses som et overbevisende teoretisk bidrag, hvad angår læreprocesser, men hertil også hvad angår inklusion og eksklusion, symbolsk vold

og acceptabilitetsfænomener i sociale fællesskaber. Bogen kan endvidere læses som et inspirerende bidrag omkring deltagerobservation som metode og til kulturalansens metodologi. Endeligt er bogen elementært spændende i sin afdækning af, hvad der sker i det praksisfællesskab, som et universitetsinstitut repræsenterer. Jeg er overbevist om, at Cathrine Hasses synsvinkel også vil være frugtbar i en lang række andre sammenhænge, hvor læring i en eller anden forstand er på dagsordenen – også her vil det givetvis således være et spørgsmål om at tilegne sig eller ikke tilegne sig sprezzatura.

Allan Madsen

Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Pia Justesen:
Racisme og diskrimination – Danmark og menneskerettighederne. København: Akademisk Forlag 2003 (172 sider, ISBN 87-500-3725-0).

Hvorfor er menneskerettighederne vigtige, når vi taler om racisme? Det er de – som Pia Justesen gør opmærksom på i sin nye bog – fordi racisme og menneskerettigheder står i diametral modsætning til hinanden. Menneskerettighederne bygger på forestillingen om, at alle mennesker har samme umistelige grundrettigheder i kraft af deres tilhørsforhold til arten *homo sapiens*. Racismen læg-

ger derimod et snit ned gennem arten og placerer nogle af dens medlemmer på et inferiort niveau uden menneskelig værdighed og uden adgang til fundamentale rettigheder. Som forfatteren Primo Levi har beskrevet literært og filosoffer som Richard Rorty og Michael Ignatieff har diskuteret, så "fungerer" racismen netop typisk ved, at bestemte medlemmer af menneskeheden udskilles fra arten – fx ved, at de beskrives som dyr. Er den kognitive operation først gennemført, så er der ikke så langt til også at behandle dem som sådan.

Danmark anno 2003

Når den problemstilling er relevant i en dansk kontekst, så er det fordi, etniske minoriteter i Danmark ikke nyder reel lighed – de har ikke lige muligheder på arbejdsmarkedet, og de bliver udsat for racistiske ytringer. Som Pia Justesen skriver, så er Danmark et land, hvor der mangler erkendelse af, at samfundet allerede er multietnisk, og hun ønsker derfor med sin velskrevne og informative bog at skabe debat om etniske minoriteters reelle lighed i Danmark. Hendes udgangspunkt er, at hun er ph.d. på en juridisk afhandling om menneskerettigheder og diskrimination på arbejdsmarkedet og tidligere forsker ved Institut for Menneskerettigheder.

Bogen er udgivet i en glimrende serie af bøger fra Akademisk Forlag med forskellige perspektiver på menneskerettigheder. Før Pia Justesens bog kom således den

interessante antologi *Menneskerettens Udfordring – Ideologi eller Videnskab?* redigeret af Kirsten Hastrup, der problematiserede og diskuterede menneskerettighederne ud fra en række forskellige perspektiver, og for nylig udkom Kim U. Kjær: *Flygtning i Danmark*, der allerede har formået at skabe en del debat i medierne.

Racisme og nyracisme

Pia Justesens bog lægger ud med en afklaring af racebegrebets historie og aktuelle – paradoksale – status. Paradoksal fordi biologer og genetikere i dag er gået bort fra racebegrebet til fordel for begrebet om forskellige *befolkninger*, der genetisk glider gradvist over i hinanden. Det biologiske racebegreb – der har spillet en vigtig, men fatal rolle i den europæiske historie fra slavehandel over frenologi og eugenik til 2. Verdenskrigs katastrofer – er således i dag afskaffet. Det forhindrer imidlertid ikke racisme i dag, idet den blot har antaget en ny form, hvad Pia Justesen viser med henvisning til det socialt konstruerede racebegreb. Vore dages *nyracisme* henviser i stedet til kulturelle forskelle – socialt konstruerede grupper baseret på fysiske, kulturelle, historiske og sociale markører. Et socialt konstrueret racebegreb giver derfor fortsat samfundsmæssig og juridisk mening, når diskriminerende sociale praksisser skal beskrives og bekæmpes.

FN's Racediskriminationskonvention

Det mente man i starten af

1960'erne, at de skulle. Efter den såkaldte "hagekors-epidemi" brød ud i Tyskland i 1959 og spredte sig til 30 lande, vedtog man i 1965 FN's *Konvention om Afskaffelse af Alle Former for Racediskrimination*, der iflg. Pia Justesen er en så omfattende konvention, at den sandsynligvis ikke var blevet vedtaget i dag! Alligevel er den ratificeret af mere end $\frac{3}{4}$ af verdens lande (162), og den repræsenterer i dag det vigtigste menneskeretlige instrument til bekæmpelse af racisme.

Det skyldes, at konventionen ikke kun er omfattende, men også præcis i forhold til at forpligte staterne til at fordomme og bekæmpe racediskrimination ved alle egnede midler. Medlemsstaterne skal ikke blot udarbejde lovgivning, der kan bekæmpe racediskriminationen; de skal også sikre, at denne lovgivning *efterleves*. FN's Racediskriminationskomité, der oprettedes sammen med konventionen, overvåger gennem de deltagende landes rapporter, og gennem de vigtige "skyggerapporter", som uafhængige NGO'er udarbejder, om de vitterlig også gør det. Komitéen har imidlertid ingen sanktionsmidler andre end at påtale og rejse kritik af lande, som ikke lever op til forpligtelserne.

Hvad disse består i, og de komplicerede juridiske principper, som de bygger på, giver Pia Justesen en klar udrådning af. Grundlæggende drejer det sig om *lighed for loven* (formel lighed) og politikernes forpligtelse til gennem lovgivning at sikre forskellige etniske grupper *lige*

muligheder (materiel lighed). Det sidste indebærer i henhold til konventionen to ting – for det første vedtagelse af *lovgivning der forbyder racediskrimination*; for det andet kræves *særlige foranstaltninger*, der kan fremme ligestilling i situationer med permanent ulighed og diskrimination over for bestemte grupper. Pia Justesen kan derfor definere det grundlæggende lighedsprincip i konventionen som et lille stykke juridisk algebra: "Lighed = forbud mod diskrimination + krav om særlige foranstaltninger = individets lige muligheder" (s.64).

Hvad angår diskriminationsforbuddet, så gælder det både direkte og indirekte diskrimination – dvs. både diskrimination, der direkte forskelsbehandler en bestemt gruppe, og diskrimination som følger af, at formelt ensartede regler reelt forskelsbehandler bestemte grupper. For at tage et par aktuelle eksempler på det sidste – reglen om, at man skal have været statsborger i Danmark i 28 år for at få en ægtefælle til landet, eller overdrevne sprogkrav til ansøgere til en stilling, der indholdsmæssigt ikke kræver det store sprogkendskab – fx taxakørsel. I begge tilfælde er effekten en reel forskelsbehandling af etniske minoriteter. Når sidstnævnte relation – mellem en arbejdsgiver og en arbejdstager – også er omfattet af diskriminationsforbuddet skyldes det, at staten også her er forpligtet til at sikre beskyttelse mellem borgere indbyrdes, hvad der med et juridisk begreb kaldes *Drittwirkung*.

Etniske minoriteter og det danske arbejdsmarked

Pia Justesens bog behandler specielt etniske minoriteters situation på det danske arbejdsmarked, som er kendetegnet ved, at etniske minoriteter har massivt højere arbejdsløshed end danskere. Selvom dette problem nok ikke alene kan forklares ud fra begrebet diskrimination – hvad Pia Justesen måske burde have nævnt – så sandsynliggør hun ud fra forskellige undersøgelser, at problemet er udbredt. Både den direkte diskrimination hvor "Hr. Yilmaz" aldrig kommer i nærheden af en jobsamtale p.g.a. sit efternavn, og den indirekte – strukturelle – der fx følger af, at mange arbejdsgivere rigtigt kræver en dansk uddannelsesbaggrund. Problemet kendes i øvrigt også af etniske danskere, der har taget en uddannelse i udlandet og vender hjem til Danmark med en forestilling om, at et udenlandsk eksamensbevis vil blive opfattet som et godt papir. De kan få sig en lang næse – hele vejen ned til Arbejdsformidlingen.

I denne situation skulle lovgiverne – hvis de skulle leve op til deres menneskeretlige forpligtelser – både vedtage effektiv anti-diskriminationslovgivning og muliggøre positiv særbehandling i en periode af udsatte grupper. Politikerne i Danmark har imidlertid været særdeles tilbageholdende med at vedtage lovgivning på området. Indtil 1996 var der intet generelt forbud mod diskrimination på arbejdsmarkedet. Loven om forbud mod forskelsbe-

handling på arbejdsmarkedet, som blev vedtaget det år, har i nogen grad rettet op på situationen, men den er iflg. Justesen også mangelfuld. Loven angår kun egentlig racediskrimination og åbner kun snævre muligheder for særlige foranstaltninger. Kun hvis en arbejdsgiver kan argumentere for, at et konkret job kræver personer med en bestemt etnisk baggrund, er særbehandling lovlig, men ikke hvis arbejdsgiverens formål er, at sammensætningen af medarbejdere i en virksomhed afspejler det omgivende samfunds etniske sammensætning. Loven modvirker altså aktive ligestillingspraksisser. Hertil kommer, at loven forbyder registrering af både jobansøgere og ansattes etniske baggrund. Det kan der være gode grunde til, men dermed umuliggør den samtidig, at statistiske bevismidler kan tages i brug i en retssal over for en arbejdsgiver, der er mistænkt for diskriminerende ansættelsespraksis.

Racistiske ytringer

Samme restriktive indstilling fra politikere, politi og domstole gør sig iflg. Pia Justesen gældende ved beskyttelsen mod racistiske ytringer – en problemstilling, som også får en grundig og systematisk behandling i bogen. Det er de ytringer, som straffelovens famøse §266b skulle tage sig af. Sammenligner man minoriteter med dyr, sygdomme eller beskylder hele grupper af mennesker for at være groft kriminelle – som da Ekstra Bladet fx i en krydsogtværts stillede spørgs-

målet om somaliernes væsentligste bidrag til dansk kultur, og svaret lød "narko-handel" – så er der tale om racistiske ytringer, også i domstolens øjne. Men fx udsagn om flygtninge og indvandrere som en flok "sociale bedragere og samfundsnassere" falder ikke nødvendigvis ind under §266b.

Sociologisk racismeforskning?

Ovenstående problemer med at bekæmpe racistiske ytringer og diskrimination på arbejdsmarkedet peger på en række vigtige spørgsmål, som Pia Justesens bog mest rejser implicit. Hun nævner selv, at racismen eller modviljen ved at gøre noget ved den,

ligger i strukturerne i samfundets institutioner, men hun har ikke her nogen mere indgående analyser eller teori om, hvorfor eller hvorledes det er tilfældet. Spørgsmålet er ellers nok så vigtigt, fordi det drejer sig om mulighederne for ved rettens hjælp at bekæmpe racismen – og om hvorfor de institutioner, der skulle effektuere retten, ofte fejler i praksis. Efter skandalen omkring det racistiske mord på Stephen Lawrence i England, hvor det britiske politi totalt negligerede og forkludrede efterforskningen, konkluderede en grundig offentlig undersøgelse, at Londons politi var inficeret af *institutionel racisme*. Den problemstil-

ling kalder ikke kun på jura, men også på rets- og organisationssociologiske analyser med udgangspunkt i begreber som aktører, magt, kommunikation etc. Dem finder man ikke i Pia Justesens bog. Det forhindrer den dog ikke i at kunne være afsæt for organisations- og retssociologiske analyser af racisme – samtidig med at den er et velargumenteret indlæg i diskussionen om racisme og menneskerettigheder i Danmark anno 2003.

**Frederik Thuesen
Pedersen**

Sociologisk Institut
Københavns Universitet